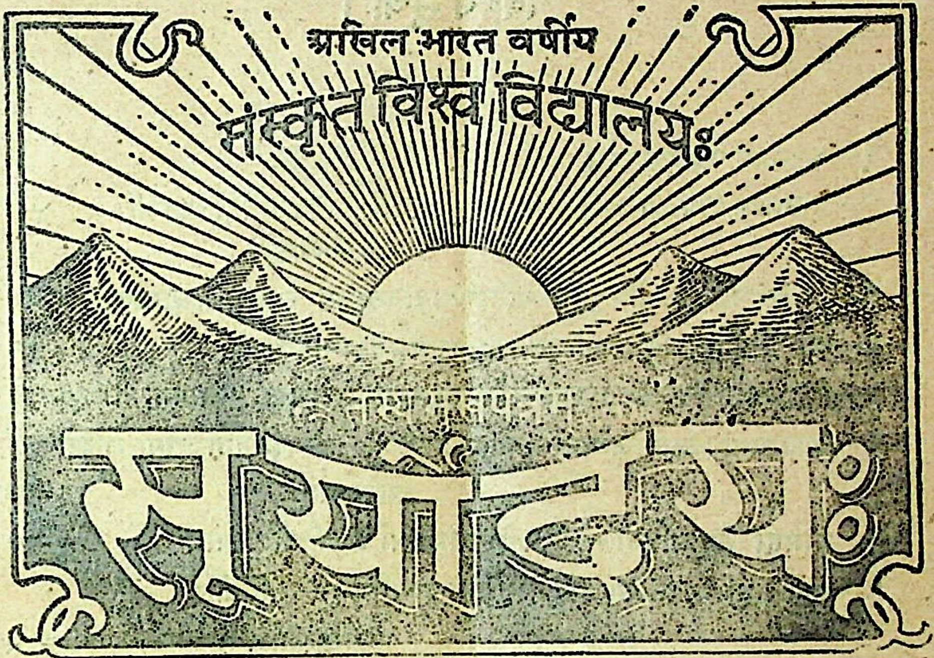
पञ्चदशे वर्षे] आषाढ़ पूर्णिमा १९९६ [१ संख्या

रागद्वेषनिशाटनं विधुरयन् मोहं तमो नाशयन्
तामिस्त्रं जडवादकैरवकुलं ज्ञानत्विषा ग्लापयन् ।
विद्वत्कोकमशोकयन् नयसुधीरोलम्बमुन्मीलयन्
सञ्जातः सुमनोमनो मधुरयन् सर्वत्र "सूर्योदयः" ॥

Sanctioned by the Directors of Public Instruction United Provinces and Bombay Presidency for use in Schools and Colleges.

सम्पादकः—
त्यक्त महामहोपाध्यायपदवीको
महामहाध्यापकः श्रीपञ्चानन तर्करत्न भट्टाचार्यः ।

सहकारि सम्पादकः—
अवधेशप्रसादशर्मा द्विवेदः

उद्गम-स्थानम्—
श्रीभारतधर्ममहामण्डलम्, (जगत्गंज) काशी

——:o:——

वार्षिकं मूल्यं मुद्रात्रयम् ।

संरक्षकेभ्यः ५) । वहिर्भारतम् ६) छात्रेभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १)

विषय-सूची ।

१—अस्माकं पञ्चदशवर्षम्
२—प्राप्तग्रन्थ समालोचनम्—महामहाध्यापकः पण्डितगोपालशास्त्री दर्शनकेशरी ३-८
३—प्रशस्तिपत्रम्—श्रीयदुगिरियतिराज संपत्कुमाररामानुजाचार्याणाम् ९
४—आर्यावेदनाष्टकम्—पण्डित श्रीघनश्यामवेदान्ततीर्थस्य १०
५—विहारप्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसंमेलनम्—पं० दिनेशझा (प्रधानमन्त्री) १०-१३
६—ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वं जन्मना वर्णव्यवस्था च—पं० दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः १३-१८
७—श्रीमहामहिषमर्दिनी—पं० गणेशरामशर्मा ज्यौतिषोपाध्यायः १९-२०
८—अहो ! सुरभारतीसंरक्षणे विदुषामौदासीन्यम्—श्रीविनीतः साहित्याचार्यः २१-२४
९—छात्राणां कर्तव्यम्—हरिहरशर्मा २४
१०—संस्कृतभाषायाः सारल्यम्—ब्रह्मचारी सर्वेन्द्रो गुरुकुल गोरत्ता पुरस्थः २५-२८
११—साहित्यकुसुमवाटिका—समालोचकः पण्डितदीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः २८-३०
१२—जीवनम्—सुखदेवमद्रानी वीकानेर ३०-३२
१३—सूक्तिसुधा— ३२

कलङ्क मोचनम् (नाटकम्)

'सूर्योदये' कलङ्क मोचनं प्रतिमासं प्रकाश्यते । परन्तु विशेषकारणवशात् अस्मिन्नङ्के तत्प्रकाशनमजातम् ।। श्रावणाङ्के पुनरपि प्रकाशनारम्भो भविष्यति । कृपया पाठकैः क्षन्तव्यः ।

व्यवस्थापकः ।

सूर्योदयः ।

पञ्चदशवर्षे १५ } आषाढ़-पूर्णिमायाः १९९६ { १-संख्या

सम्पादकीया अभिप्रायाः ।

अस्माकं पञ्चदशवर्षम् ।

अशेषकार्य्यनियामकस्य भगवतः श्रीविश्वनाथस्य परमानुग्रहेण सूर्य्योदयोऽयं सम्प्रति स्वीयं चतुर्दशवर्षात्मकं कालमतीत्य पञ्चदशे वर्षे पदमादधातीति तदीयपाठकानां संरक्षकाणां सहायकानां पृष्ठपोषकाणां शुभचिन्तकानां सर्वेषामेव संस्कृतानुरागिणां हर्षास्पदमेतत् ।

सम्प्रति सर्वत्रैव संस्कृतभाषाया उपरि वर्तमानशासकानां शनिदृष्टिरेव दृश्यते । विहारप्रान्ते इंग्लिशस्कूलप्रभृतिभ्यः संस्कृतभाषाया निष्काशनस्यैव प्रयत्नो भवतीति नास्ति अविदितं तन्मर्मज्ञानाम् । हस्तोपरि हस्तं धृत्वा भाग्यमात्रमाक्रोशद्भिः केवलं गेहेनर्दिभि र्न किमपि कर्तुं पार्य्यते किन्तु,—हिन्दीगिलशभाषा प्रभृतिसमाचारपत्रादिषु लेखादिनोद्घुष्यमाणगुणायास्तस्याः कृतेः पृथक् महान्दोलनस्य प्रयोजनं विद्यते । अद्यत्वे तु यस्य हस्ते बलं विद्यते स एव जीवितुमर्हति । यो हि दैवमेव स्वसहायकं मन्यते तस्य साहाय्यं कोऽपि न करोति । विहारप्रान्तस्येयं दशा विद्यते । अधुना कांग्रेसगवर्न्मेंण्टशासनेऽपि न विद्यते संस्कृतभाषासम्मानस्तदा किमन्येषु प्रान्तेषु ।

इत्येवं संस्कृतभाषायाः सर्वतः सर्वथा निरादरपरेऽस्मिन् काले यानि कानि संस्कृतभाषाया मासिकानि पाक्षिकाणि साप्ताहिकानि वा समाचारपत्राणि धार्मि-

काणि साहित्यिकानि सामाजिकानि वा समयतोऽसमयतो नियमतोऽनियमतो वायन्निःसरन्ति तदेव बहु विद्यते ।

तत्र सूर्य्योदयोऽयं सर्वापेक्षया प्राचीनो विद्यते प्रातःस्मरणीयचरितैः सुरभाषासमेधनपरायणैः स्वामिदयानन्दमहोदयैः संस्कृतभाषायाः समुन्नत्यै प्रतिष्ठापितोऽभूत् । यस्याद्य चतुर्दशवर्षाणि व्यत्यगुः । यद्यपि "श्रेयांसि बहुविघ्नानि" इति शाश्वतिकनियमादस्य सूर्य्योदयस्य प्रकाशनकालादारभ्याद्यावधि बहवोऽन्तरायाः समापतिताः । मध्ये मध्येऽतिबिलम्बोऽपि जायते स्म सोऽपि च ग्राहकमहोदयैः स्वोदारतया सह्य एव कृतोऽभूत् । परन्तु अस्मिन् हायनेऽस्माभिः स दोषो दूरीकृतो विद्यते । प्रतिमासं यथासमयं मुद्रापयित्वा ततश्च पञ्चषै र्दिनैः कार्य्यालयतः सर्वत्र ग्राहकानुग्राहकाणां पार्श्वे सूर्योदयः प्रेषितो भविष्यति । इत्येवंरीत्या मासस्य पूर्णिमातः कृष्णपञ्चमीं यावत् क्रमेण सर्वेषामेव ग्राहकाणां पार्श्वे सूर्य्योदयः समुपस्थितो भविष्यतीति । इत्थमधुना नास्ति कोऽपि बिलम्बहेतुः । केवलं लेखकमहोदयानां कृपा ग्राहकानुग्राहकमहाशयानाञ्चानुकम्पाऽभ्यर्थनीया विद्यते । लेखकमहोदया नियमेन सरलान् भावमयान्, जागर्तिजनकान्, संस्कृतच्छात्रसमुन्नतिकरान् स्पष्टाक्षरलिखितान् लेखान् संस्कृतगद्यमयैः सन्दर्भैं र्लिखित्वा प्रहेतुमनुगृह्णन्तु । ग्राहकमहाशयाश्च स्वीयं वार्षिकं सूर्य्योदयमूल्यं नियमतः प्रेषयितुमनुकम्पन्ताम् नियमेनान्यांश्च पञ्चषान् ग्राहकान् स्वानुग्रहेण कर्तुं दयन्तांचेद्वयं सधन्यावादं तेषां नामानि प्रशंसयिष्यन्तस्तेषां सविधे निवेदयामो यदवश्यं वयं सूर्य्योदयं समयतो निःसारयितुं समर्था भविष्याम इति ।

ग्राहकेषु च बहवो महोदयाः स्वीयं मूल्यं नियमेनैव प्रहिण्वन्ति । बहूनां पार्श्वे पत्रोपरि पत्रं गच्छति तथापि ते न कर्णं ददति । तेषु बहवस्तु (मनिआर्डर) धनादेशपत्रेण मूल्यं प्रहिण्वन्त्यपि कियन्तस्तु वी० पी० द्वारा सूर्य्योदयप्रेषणेऽपि परावर्तयन्ति । येन व्यर्थमेव कार्य्यालयस्याणकचतुष्टयं नष्टं भवति । न तस्योपयोगस्तेषांकृते नाप्यस्माकं कृते भवति । ईदृशा हि संस्कृतभारतीसमुपासकाः केचन महात्मानः सन्ति । सर्वेऽप्यस्माकं सहायकाः स्वकर्तव्यपालनं कुर्वन्तः केवलं सूर्योदयस्य ग्राहकवर्द्धने तदीयवार्षिकमूल्यस्य अग्रिमस्य नियमेनैव प्रेषणे बद्धपरिकरा भवेयुश्चेद्वयं सर्वमपि विघ्नं विलङ्घयन्तः सर्वथा सर्वतः सूर्य्योदयं प्रेषयितुं समर्था भविष्याम

इति उद्घोषयामः । अवसाने श्रीमन्तं भगवन्तं सर्वान्तर्य्यामिणञ्चाभ्यर्थयामहे यत्सोऽस्मभ्यं तादृशीं शक्तिं वितरतु यया वयं स्वप्रतिज्ञां पूरयितुं शक्ताः स्याम विविधै-र्दार्शनिकै धार्मिकैः साहित्यिकैः सामाजिकै राजनैतिकैः पौराणिकाख्यानमयैर्विज्ञानबहु-लैर्लेखैः सर्वानेव सूर्य्योदयपाठकान् संस्कृतानुरागिणः सज्जनान् आनन्दयिष्यामः । तेषां कृतेऽपि सुरभारतीसेवावसरं प्रदातुम समर्था भविष्याम इति ।

प्राप्तग्रन्थसमालोचनम् ।

अद्य सूर्य्योदयपाठकानां पुरतो निवेदयतो ऽस्माकमन्तरात्मातीव प्रसादमावहति । पूर्वं मस्माभि र्व्यतीते हायने सूर्य्योदयस्य १०मे अङ्के शक्तिभाष्यस्य प्रथमाध्यायमात्रं मुद्रित-मिति संक्षेपतः तदीयं समालोचनं विदधद्भिः किञ्चिन्निवेदितमासीत् । अद्य तेषां पुरतः सोल्लासमावेदयामो यत्–शक्तिभाष्यं हि सम्पूर्णं चतुर्थाध्यायपर्य्यन्तं सर्वथा शुद्धं स्वच्छं च मुद्रितं विद्यते । मसृणमञ्जुलकर्गजोपन्यस्तानि मुद्रायन्त्राक्षराणि च दिव्यमणिवद्विराजन्ते । प्राप्तिस्थानम् कालीघाट नं० ४७ भवनं कलिकातानगरम् मूल्यं १।।) योग्येभ्यो विना मूल्यमेव वितीर्यते । पुस्तकरत्नमिदम् द्रष्टुश्चेतांसि अना-यासत एवाकृषति पठितुम् । पठितुरन्तरङ्गाणि नवीनशक्तिभाष्यविषयावगाहनपुण्यप्र-चयपरिपूतानि जायन्ते ।

अद्यावधि ईदृश्या पद्धत्या भाष्यप्रणयनं संस्कृतसाहित्ये नैवोपलभ्यते । वेदान्तसूत्रेषु पूर्वाचार्याणामीदृशी परिपाटी दृश्यते यद् अर्वाचीन आचार्यः स्वप्राक्तनानामाचार्य्याणां मतं विगर्हयन्नेव स्वभाष्यं वितनोति । परन्तु शक्तिभाष्य-कृदयं तर्करत्नपञ्चाननः पञ्चाननाचार्य्यः प्राक्तनानाचार्य्यान् प्रशंसन्नेव स्वीयाम-लौकिकीं शक्तिमस्मिन् शक्तिभाष्ये प्रकाशयति—शक्तिभाष्यमिदमवलोक्य सहसैव मन्मुखाद् "या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ।

इति पद्यं निरगमत् । अस्तु सम्पूर्णमिदं शक्तिभाष्यं सम्प्रति संस्कृतवाङ्मय-महार्णवस्य महार्घं रत्नं विद्यते । वञ्चितास्ते महात्मानो ये हि शक्तिभाष्यमिदमदृष्ट्वैव

परलोकं प्रस्थिताः । ते हि महात्मानो धन्या येऽस्मिन् जगति अग्रे जनिं लब्ध्वा भाष्यमिदं पठिष्यन्ति परिशीलयिष्यन्ति च । साधूक्तमश्वघोषकविना—

सारस्वतश्चाथ जगाद वेदं तथा समर्था ददृशुर्न पूर्वे ।
व्यासस्तथैनं बहुधा चकार न यं वशिष्ठः कृतवानशक्तिः ।
वाल्मीकिना तत् ससृजे च पद्यं जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षिः ।
चिकित्सितं यद्धि चकार नात्रिः पश्चात्तयात्रेय ऋषिर्जगाद ॥
आचार्य्यकं योगविधौ द्विजानामप्राप्तमन्यै र्जनको जगाम ।
यच्च द्विजत्वं कुशिको न लेभे तत्साधनं सूनुरवाप राजन् ॥
वेलां समुद्रे सगरो बबन्ध नेक्ष्वाकवो यां प्रथमं बबन्धुः ।
तच्चाद्भुतं कर्म चकार शौरिः शूरादयो येष्ववला बभूवुः ॥
तस्मात् प्रमाणं न वयो न कालः कश्चित् क्वचिच्छ्रैष्ठ्यमुपैति लोके ।
राज्ञामृषीणां च हितानि तानि कृतानि पुत्रैरकृतानि पूर्वैः ॥

इति नियमानुसारमेवाद्यावधि पूर्वैर्महर्षिभिरकृतं चिदचिद्रूपायाः सर्वस्याद्यायाः ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणामपि जनन्या निराकारसाकारात्मिकाया भगवत्या महाशक्त्याः—

"सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी ॥
लक्ष्यालक्ष्यस्वरूपा सा व्याप्य कृत्स्नं व्यवस्थिता"
"महालक्ष्मीर्महाराज सर्वसत्त्वमयीश्वरी ।
निराकारा च साकारा सैव नानाभिधानभृत्" ॥ इति

स्वरूपसमर्थकं शक्तिभाष्यं 'यथोत्तरम् मुनीनां प्रामाण्यम्' इति पञ्चानेन महामुनिना अर्वाचीनेनापि सता अधुना लोकोत्तरपद्धत्या श्रीमदम्बिकाया महादेव्याः प्रसादादेव विरचितम् । यच्च स्वयमेव महात्मना तेन ग्रन्थान्ते लोकोत्तरभावमयैः पद्यपुष्पाञ्जलिभिरादिशक्तिमम्बिकां भगवतीं स्तुवता व्यक्तीकृतम् । तानि च पद्यानि अग्रिमे एवाङ्के मुद्रितानि द्रष्टव्यानि ।

अस्तु, अस्य महाभाष्यस्य समालोचनम् इह स्वल्पकायेऽस्मिन् 'सूर्य्योदय' पत्रेऽसम्भवि । सति सम्भवे समयानुसारं क्रमेणैव अस्माभिः कदाचिद् विस्तरेण संक्षेपतो वा समालोचिष्यते । सम्प्रति तु शक्तिभाष्यं परिशीलनाभिलाषुकाणां वेदान्तरहस्यज्ञानां राजहंसवन्नीरक्षीरानुकारिगुणदोषविमर्शकानामेव शिरसि भारमिमं समर्प्य

प्रसङ्गतोऽस्माभिः सूर्य्योदयस्य चतुर्दश-वार्षिक-चैत्राङ्के समालोचितस्य शक्तिभाष्यतिमिरभास्करस्य विसम्वादिनाम्नो वस्तुतस्तु शक्तिभाष्यसूर्य्यालोककौशिकस्य पुस्तकस्यावशिष्टं संक्षिप्तं समालोचनं विधीयते । यद्यपि अस्माभिः सूर्य्योदयस्य गताङ्के समालोचनाया अन्ते तुरीयाश्रमस्थानामपि स्वामिवर्य्याणां समीपे निवेदितमासीद्-यत् पूज्यपादाः तर्करत्नमहोदया हि सम्प्रति काश्यामद्वितीया विद्वांसः सन्ति । श्रीकाशिपण्डितसभायाः प्रधानसभापतिपदञ्च तैरेव सुशोभितं विद्यते । संशय्य तेषु तिष्ठमानानां परिव्राजकाचार्य्याणां गौरवमेव स्यान्न लाघवमिति । परन्तु ते हि महात्मानो नियोगपर्य्यनुयोगकोटिमतीता अद्यावधि तद्विषये दत्तावधाना नाभूवन्निति अवशिष्टं किञ्चित् पुनः सूर्य्योदयपत्र एव प्रकाश्यते, तैः कृततूष्णीम्भावनं हि भाव्यम् । प्रथमतः शक्तिभाष्यस्थपदार्थपरिष्कृतिस्तु सर्वाभ्यर्हिता । अग्रतो विद्यमानेषु एव शक्तिभाष्यप्रणेतृषु काशीक्षेत्रनिवासितया च संन्यासिनामपि सुलभसङ्गमतया न त्याज्यः शङ्कासमाधानात्मकः सुलभः सङ्गमसुयोग इति भूयो भूयो विनिवेद्य प्रकृतं प्रस्तूयते ।

"ननु चिदचिदुभयात्मकं चेद्ब्रह्म चिन्मात्रस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन भगवदाचार्य्यचरणानां सन्यासिहितायोपदेश इत्युक्तं शक्तिभाष्ये तन्नोपपद्यते भगवदाचार्य्यचरणानां तथोपदेशे विप्रलम्भकत्वप्रसङ्गात् इति चेन्न । पाटलिपुत्रमुपदर्शयतस्तदेकदेशं पाटलिपुत्रनगरमिदमिति समुपदिशत इव तस्य विप्रलम्भकत्वाभावात् । न चेतरव्यवच्छेदेन विप्रलम्भकत्वम् । ब्रह्मवृत्तिषु तिसृषु सत्तास्वेकामपरिणामिसत्तामादाय सन्यासिनां हिताय तथोपदेशात् । अन्यथा शून्यत्वक्षणिकविज्ञानलक्षण बौद्धवादविभ्रान्तचित्तेषु प्रपञ्चसत्यत्ववादिवादविगतश्रद्धेषु तेषु तदुपदेशो व्यर्थः स्यात् । सत्याञ्च व्यर्थतायां बौद्धनयप्रवेशाद्हितं प्रसज्येत । तन्निवृत्तये कुपथ्यभोजनाग्रहवतः पुत्रस्य तदाग्रहनिवृत्त्यर्थं पितुः कुपथ्यारुचिसमुत्पादकवाक्यकदम्बकस्येवेतरव्यवच्छेदस्य विप्रलम्भरूपत्वाभावात् ।

ननु विषमोऽयं दृष्टान्तः चित इवाचितोऽपि ब्रह्मस्वरूपान्तर्गततया हेयत्वाभावादिति चेन्न पूर्वापरचित्सम्बन्धवर्जितत्वेन ज्ञाताया हेयत्वात् । चितस्तु प्रकाशस्वरूपतया तज्ज्ञानादचितोऽपि गृह्यमाणप्रकाशस्थितस्य स्वयमप्रकाशरूपस्यापि घटादेरिवोपलब्ध्या चिदचिदुभयात्मकब्रह्मसाक्षात्कारेण मुक्तेराविर्भावस्य तत्राप्यनपायात् । बौद्धग्राहग्रासविमोचनेन संन्यासिहितकृत्त्वं भगवदाचार्य्यपादानामनपल-

पनीयम । तस्मात् सुष्ठूक्तं शक्तिभाष्ये बौद्धवादविचलितप्रज्ञानां श्रमणत्वं प्रतिपित्सूनां विद्वत्त्वेन प्रसिद्धानां ब्राह्मणानां सर्वशून्यत्वक्षणिकविज्ञानभ्रान्तिनिरसनाय चिदद्वैतवादपरत्वेन शारीरकभाष्यमारचितमित्याशयेन 'तेषां हिताय' इत्यादि पंक्तिषट्कं तृतीयचतुर्थपृष्ठसन्धौ ।

अन्यच्च तिमिरवादिना दण्डिस्वामिना श्रीचरणाश्रयेण शक्तिभाष्यवर्णितमवच्छेदवादस्यावोधं स्वीकुर्वतोक्तम् यद् "नाधीता मया अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः" इत्यादि (पृष्ठ० ३५। प० १९) तच्चेह परीक्ष्यते । शक्तिभाष्येऽचिदवच्छेदेन परिणामश्चिदवच्छेदेनापरिणाम इति यत् सिद्धान्तितं तद्घटकावच्छेदेन सद्भावच्छेदकत्वनिरुक्तिनिरुक्तावच्छेदकत्वस्य कोऽपि सम्बन्धो नास्तीति तदभिज्ञा जानन्ति । अस्ति तु तत्सम्बन्धो व्याकरणकाव्यादिभिश्च । तथाहि—प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् इति वार्तिकेन प्रकृत्या चारुरित्यादौ व्याकरणे, मुखेन पूर्णेन्दुनिभ इत्यादि काव्ये च तत्प्रसिद्धिः । एतदविज्ञानं कण्ठरवेणैव स्वयमुद्घोषयता दण्डिस्वामिना यदतिगम्भीरे शक्तिभाष्ये तिमिरदर्शनं कृतं तत्र नास्ति विस्मयावकाशः प्रौढप्रज्ञानाम् ।

यच्च ३५ पृष्ठे ७ सप्तम्यां पङ्क्तौ तिमिराच्छन्नेन दण्डिना देवदत्तः पण्डितो-मूर्खश्चेत्यादिना चिदचिदुभयत्वस्यैकत्रासङ्गतिं दर्शयितुम् अतिसंरम्भेण जल्पितं तदपि तु नैवेहासङ्गतं भवितुमर्हति । वेदे पण्डितो मूर्खश्च रतिशास्त्रे इत्येवम्परतया तस्योपपत्तेरुपपत्तेः । देवदत्तश्चक्षुषा पश्यति, न पादेन । शरीरेण दुर्बलो न मनसेत्येवं रूपन्तु भगवदाचार्य्यपादानामपि पाण्डित्यं मौर्ख्यञ्च मण्डनमिश्रतत्पत्नीभ्यां सह विचाराख्यायिकायां प्रसिद्धम् । अवच्छेदकभेदेन विरुद्धधर्मासमावेशमपलपन् कथन्नोपेक्षणीयो भवति प्रेक्षावताम् । एतेन निरासप्रकारेणैतत्तु सर्वैरपि सूर्य्योदयपाठकैर्निर्णीतमेव स्याद् यदयम् परिव्राजकाचार्य्यो न केवलमवच्छेदकत्वनिरुक्तिज्ञानविरहितः अपि तु स्त्रत्रयकाध्येतव्यवेदान्ततत्प्रमाणकप्रकरणग्रन्थादिज्ञानगन्धशून्यश्चास्तीति "कणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकम्" इति कणादीयपाणिनीयपदार्थज्ञानविरहितो व्यर्थमेवेहाशेषशास्त्रज्ञानसम्भृतशक्तिभाष्यावगाहने कृतप्रयत्नोऽभूदिति । पश्यन्तु पाठकाः, अवच्छेदकत्वज्ञानस्य कुत्र नास्ति प्रयोजनम् ? माण्डूक्योपनिषदि प्रणवध्यानमकारादिपादानुसारेण यदुक्तं तत्रावच्छेदवादोऽवश्यमभ्युपेयः अन्यथा

अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत् ।

उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत् ।
मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेत् ।

इति पृथक् पृथक् प्रविलापनं नोपपद्येत । अवच्छेदवादे तु प्रणवस्यावयवभूताकाराद्यवच्छेदेन ध्यानादिना प्रविलापनं सुस्पष्टमेवेति संक्षेपः । अन्यादृशोऽप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावोऽस्ति यश्च खल्वद्वैतिनामधिकतरः सम्मतोऽस्ति । तथाहि— घटावच्छिन्नाकाशो घटाकाश इति सिद्धान्तलेशसंग्रहादौ दृश्यत एव । तस्मादवच्छेदकनाम्नो भीतिर्वोपहासो वा तस्यैव शोभते यो हि वेदान्तरहस्यमपरिज्ञाय वैदान्तिकत्वयशोलब्धये पूर्वतनग्रन्थवाक्यमात्राणि कथञ्चिदुद्धृत्य दुरवगाहं श्रौतस्मार्तसिद्धान्तप्रतिपादकमतिगम्भीरं शक्तिभाष्यमाक्षेप्तुं धाष्टर्यमालम्बते । तस्मान्मन्ये तिमिररोगग्रस्तस्य भास्कर इव यस्य द्वितीयोऽयं शक्तिभाष्यभास्करो बोधगम्यो न भवति, तस्यैव तिमिरार्तस्य वदनात्सत्यस्वरूपा सरस्वती शक्तिभाष्यतिमिरभास्करइत्यन्वर्थनाम्नैव प्रादुरभूत् ।

अपरञ्च शक्तिभाष्यनयस्य श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वमप्युद्घोषितं दण्डधरेण स्वामिना तत्रापराधः शक्तिभाष्यकृतामेवेति मन्यामहे । यतो हि श्रीमद्भगवद्रामानुजाचार्य्यप्रभृतिभिर्विविधवादसंस्थापकैर्यस्याद्वैतवादस्य यथा श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वन्तेष्वेव कैश्चिच्च श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्य्यानुज्ञातसंन्यासस्यावैधत्वमप्युद्घोषितम् । शक्तिभाष्यकृद्भिस्तुनैवानुसृतस्तन्मार्गः । प्रत्युत 'तदभिमतः प्रपञ्चसारादिषु स्फुटं प्रतिपादितो गृहिसाधारणः श्रौतस्मार्तः सर्वोपयोगिमार्गो मया परिष्क्रियते' इति स्वकण्ठरवेणैव यत्र तत्र समुद्घोषित इति । शक्तिभाष्यस्यैव यथा सर्वशास्त्रसम्मतत्वम् तथा तु भाष्योद्धृतश्रुतिस्मृतिवचनजातान्येव प्रमाणतामावहन्ति । तस्य कृते तु—

"नहि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते"

इति लोकोक्तिरेव बहु विद्यते । तत्र नास्ति अस्माकं किञ्चित्कथनस्य प्रयोजनम् । पूष्णे दीपदर्शनवदेवास्माकम् प्रयासो भविष्यतीति पूर्वमेवाभिहितम्; विज्ञैः शक्तिभाष्यं परिशील्य तद्रसास्वादोऽवश्यमास्वादनीय इति ।

इदानीं चातुराश्रम्यकथाऽवशिष्यते । तत्र चातुराश्रम्यस्यैव वैधत्वम् न त्वैकाश्रम्यस्येति दण्डिनः स्वामिनो दुराग्रहः । तत्स्थापनाय च ब्रह्मसूत्रतृतीयाध्यायचतुर्थपादस्य जैमिनिबादरायणविचारसूत्रोत्थापनम् "वनी भूत्वा प्रव्रजेत्" "यदहरेव-

विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इति जावालश्रुत्याश्रयणञ्च दृश्यते । परन्त्वन्योन्य-विरुद्धमेतद्भवतीति दण्डपाणिना स्वामिना नालोचितम् । यतो हि भगवद्भिराचार्य्य-पादैः शारीरकभाष्ये स्वयमभ्युपगतम् यत् "अनपेक्ष्यैव जावालश्रुतिमयमाचार्येण विचारः प्रवर्त्तितः ।" इति (३।४।२० सूत्रभाष्ये) जैमिनिमते गार्हस्थ्यस्येव प्रव्र-ज्यायाः प्रत्यक्षविधाने जागरूके जैमिनिमतस्य तथा वौधायनस्मृतावैकाश्रम्यपक्ष-प्रतिपादकविचारस्य चाप्रसक्ते वादरायणकृतप्रव्रज्याश्रमस्थापनसूत्रस्य जावाल-श्रुतिनैरपेक्ष्ये तच्छ्रुत्तेर्ऋषिपरिगृहीतत्वाभावादर्वाचीनत्वेन श्रुतिष्वन्तर्भावनस्या-युक्तत्वात् । दण्डपाणिस्वाम्युद्धृतवचसश्च श्रुतित्वाभावे सिद्धे तत्प्रमाणकश्चतुर्था-श्रमो दत्तजलाञ्जलिरेव स्यात् । शक्तिभाष्यन्तु जैमिनिवादरायणविचारस्य जावाल-श्रुतिसापेक्षत्वं प्रतिपादयद् यदि तिमिरभूतमालोक्यते तर्हि भास्करनामोच्चारण-मात्रेणैव तस्मात् तिमिरात्कथं मोक्षः स्याद्दण्डपाणेः स्वामिनः । चातुराश्रम्यवा-दिनीषु स्मृतिष्वपि क्रमसंन्यासविधानात् गार्हस्थ्यस्यैव श्रौतत्वमिति गौतमवौधायन स्मृत्युक्तत्वात् स्मृत्युक्तक्रमसंन्यासस्यापि—

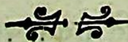
'अश्वालम्भं गवालम्भं सन्यासं पलपैतृकम्

देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेद्

इत्यादिस्मृतिभिः कलौ प्रतिषेधाच्च । अस्तु, इत्येवं बहुत्र स्थलेषु विषयाज्ञानेन बहुत्र च तद्विपरीतज्ञानेन दण्डपाणिनापि सता स्वामिना विमार्गे स्खलता स्वीयास्मदीयशक्तिसमयोभयदुरुपयोगो विधीयत इति स महात्मास्माभिः सादरं सानुनयं सानुरोधं साग्रहं समभ्यर्थ्यते यत् श्रीविश्वनाथपुर्य्यां तीर्थराज्यामस्यां विराजमानान् शक्तिभाष्याचार्य्यान् साक्षात्कृत्वैव स्वीयाशेषविचारं प्रस्तौतु । किमिति व्यर्थं शक्तिसमयद्रव्यदुरुपयोगं करोतीति पुनरग्रे कदाचित्—

समालोचकः श्रीगोपालशास्त्री (महामहोपाध्यायकः)

[दर्शनकेशरी]

प्रशस्तिपत्रम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

१।४५ दक्षिणमाडवीथी सीकैरविणीतः

इदं मंगलमाशास्यते तत्रभवद्भ्यः सनातनधर्मजीवातुभ्यः विद्वन्मणिभ्यः धर्मविद्वेषिहास्तिकपञ्चाननेभ्यः पञ्चाननभट्टाचार्येभ्यः—

ननुभोः प्राणसमाः भट्टाचार्याः !

अद्यैवायुष्मतो भवत्कुमाररत्नस्य भवत्प्रतिनिधित्वेनागतस्य मुखात् भवदीयं कुशलमुपश्रुत्य साक्षादिव भवत्समागममनुभवन्निर्वृतमना अस्मि। प्रत्युत भवद्दिदृक्षासमुत्सुकं चेतः अन्यत्र कर्तव्येषु किमपि न चेतयति। दैवं प्रसन्नं भवत्समागमं घटयिष्यतीति विश्वसिमि ।

मातङ्गा ! सहसा विमुञ्चत मदं रे नीरवाः फेरवाः !
प्राणत्राणपरायणा ! स्त हरिणा वन्यास्तथाऽन्ये मृगाः !
निद्राशेषनिरूढ गद्गदगलद्वेलादलत्कन्दरो
जृम्भारम्भविशङ्कटास्यकुहरो जागर्ति पञ्चाननः ॥
उत्पुच्छा अपि विस्मृतस्वगतयः क्रामन्तु कामं गिरेः
शृङ्गं रङ्गमितो हरेर्वनमृगाः कस्मै किमाशास्यताम् ।
संप्रत्येष समुद्धताम्बुदघटाबन्धावलोकोद्धुर-
क्रोधास्फालनदीर्णशैलशिखरः सिंहस्समुत्क्रामति ॥
सानुर्वा पदमस्तु तस्य सुचिरं यद्वा शिखा भूभृतः
शृङ्गग्राहिकया स्थितैकचरता सिंहस्य सिद्धैव सा ।
दूराभ्यर्णकथा तु का निरुपधिस्फारप्रतापोष्मणा
ध्यातेनापि निरीति येन निखिलं जातं सनाथं वनम् ॥

श्री यदुगिरि यतिराज संपत्कुमार रामानुज जीयस्वामी

१।४५ सरस्तटम्

सीकैरविणी

[इदम् अखिलभारतीयसनातनधर्म विद्वत्परिषत्स्थानात् ईश्वरे वर्षे धनुषि कृष्णदशम्यां सोमवासरे (२७-१२-३७) विलिखितम्]

आर्यविदनाष्टकम् ।

भैरवरौरवभीरोर्नाथ ! नमेऽस्तीह कर्मगौरवं किञ्चित् ।
पापिनि यदि मयि करुणा करुणामयता तदान्वर्था ॥ १ ॥
ईश्वर ! नश्वरवित्ते न सरतु चित्तं स्वभावविक्षिप्तम् ।
तामससमानसवासं विश्वनिवासं सदा याचे ॥ २ ॥
अन्तर्यमयसि नित्यं गमयसि भक्तं च शाश्वतं धाम ।
कान्त ! कदा हृदि वीक्ष्ये नवजलदाभं जपे नाम ॥ ३ ॥
प्राप्य सुदुर्लभजननं मानवयोनौ कृतं न सत्कर्म ।
यामं भयमतिनिकटे किं वा कुर्मः क्व वा यामः ॥ ४ ॥
आजीवनमतिदीनकुटुम्बपुष्ट्या दिनानि नीतानि ।
दातुं न च मम विभवो भव सदय स्त्वं भवोद्धरणे ॥ ५ ॥
शरणं यदि हरिचरणं मरणभयं च स्वयं लयं याति ।
इदमतिचित्रं चित्ते तत्पददत्ते कुतश्च भीर्याति ॥ ६ ॥
चिन्मय ! चेन्मयि दोषो रोषो नोचित इहास्तु सन्तोषः ।
क्रीडायोजकजनके वालस्खलनं न कोपाय ॥ ७ ॥
अखिलनियन्तरि भवति न किञ्चिद्विनिवेदनं नाम ।
सम्प्रति केवलमगतिर्विलपति पतितो घनश्यामः ॥ ८ ॥

—पण्डित श्रीघनश्यामवेदान्ततीर्थस्य,
शिवपुर—मेदिनीपुरम् ।

विहारप्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलनम् ।

गतजनवरीमासस्यप्रथमदिवसे व्याख्यानवाचस्पतीनां बम्बई जे० वी० एम्० सं० महाविद्यालय प्रधानाध्यापकानां पं० श्री श्यामानन्दझामहोदयानां सभापतित्वे महता समारोहेणेदं संमेलनं संजातम् । तत्र काशीस्थानेकच्छात्रविद्वद्व्यतिरिक्ता माननीयाः पं० श्रीमदीश्वरीदत्त दौर्गादत्ति-शास्त्रि-महोदयाः पं० श्री-हरिशंकरपाण्डेयमहोदयप्रभृतयोऽनेकशो विद्वांसः प्रतिनिधयश्चोपस्थिता आसन् ।

तत्र स्वागताध्यक्षाणां महामहाध्यापक पं० श्रीगोपालशास्त्रि दर्शनकेशरि-महोदयानां समयोपयोगिसुरुचिकरभाषणानन्तरं सभापतिमहोदयानां सार-

गर्भितं विद्वत्तापूर्णं भाषणमभूत् एवं पं० श्रीमदीश्वरीदत्तदौर्गादत्ति महोदयानां पंडित हरिशंकरपाण्डेयमहोदयप्रभृत्यनेकप्रधानविदुषां प्रभावोत्पादकं व्याख्यानञ्चाभूत् ।

एतदनन्तरं – निम्नलिखितोदारचेतसां महानुभावानां सन्देशः श्रावितः । जीरादेई सारनतः देशरत्नभूतपूर्वराष्ट्रपति डा० श्रीराजेन्द्रप्रसादस्य । प्रयाग विश्वविद्यालयतः डा० श्री उमेशमिश्र एम्० ए० डी० लिट् कयतीर्थमहोदयस्य । कलकत्तातः म० म० पं० सकलनारायणपाण्डेयमहोदयस्य । जयपुरतः विद्या वाचस्पति म० म० पं० मधुसूदनझामहोदयस्य ।

स्वर्गगतानां महानुभावानां कृते शोकप्रस्तावः ।

इदं विहारप्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलनं दिवङ्गतानां प्रख्यातविदुषां स्वर्गीय महामहोपाध्याय पंडित मुकुन्दझाबक्शीमहोदयानाम्, महामहाध्यापकानां स्वर्गीय पंडित रामयत्नओझामहोदयानाम्, पंडित रघुवीरमिश्र महाशयनाम् आरामण्डलस्थानाम्, गुरुकुल हरपुरयानसंस्थापकानां कृष्णबहादुरसिंह महोदयानां च निधने स्वीयां शोकसन्तप्तां समवेदनां तेषां कुटुम्बैः सह प्रकाशयति । तेषां निधनमुपगतानाञ्च श्रीकाशीविश्वेश्वरात् चिरमात्मशान्तिं च प्रार्थयते ।

इदं विहारप्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलनं विहारप्रान्तीय–संस्कृत परीक्षापाठ्यपद्धतिपरिवर्तनार्थमेकामुपसमितिं स्थापयति । या हि विहारप्रान्तीयशिक्षामन्त्रिणमनुरुन्ध्यात् यत् शीघ्रातिशीघ्रं विहार–संस्कृत शिक्षापद्धतेरुपयोगित्वं विधातुं विशिष्टानां विदुषामेकां समितिं निर्मापयतु ।

प्रस्तावकः—श्री गोपालशास्त्री दर्शनकेशरी,

अनुमोदकः—श्री महादेवशास्त्री,

समर्थकः—श्री वीरमणि उपाध्याय एम० ए० सा० आ०

व्याख्याता—पं० श्री यज्ञनारायण उपाध्यायः एम्० एल्० ए०

अन्ते निम्नलिखितान् प्रस्तावान् समितौ निर्वाचितान् सदस्यान् च स्वीकृत्य सम्मेलनेन युक्तप्रान्तीयशिक्षासचिवश्रीसम्पूर्णानन्दजीमहोदयेभ्य उतापि विहारसंस्कृतसमितिकार्यसम्पादकश्रीमदीश्वरीदत्तदौर्गादत्तिमहोदयेभ्यश्च मानपत्रञ्चार्पितम् ।

पश्चात् सभापतिभ्य उतागन्तुकसज्जनेभ्यः प्रतिनिधिभ्यश्च शतशः धन्यवादान् दत्त्वा सभा विसर्जिता ।

प्रेषकः—दिनेशशर्मा, प्रधान मन्त्री ।

प्रस्तावानां स्वरूपाणि—

इदं विहार-प्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलनं विहार-प्रान्तीयशासक-वर्गमनुरुन्धे यत् स विहार-प्रान्तीयप्रधाननगर्य्यां पाटलिपुर्य्यां संस्कृत-महाविद्यालयस्यैकस्य प्रतिष्ठापनमवश्यं कुर्य्यादिति । संस्कृतविद्यायाः प्रसिद्ध-विद्यापीठस्य विहार-प्रान्तस्य प्रधानराजधान्यां सम्प्रति संस्कृतमहाविद्या-लयाभावः समुद्वेजयति संस्कृतकर्मज्ञान् ।

प्रस्तावकः—गौतमजी (पटना)

अनुमोदकः—शिवदयालुमिश्रः (छपरा)

इदं विहार-प्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलनं प्रस्तौति यत् विहार-प्रान्तस्य विभिन्नेषु मण्डलोपमण्डलेषु हिन्दूजातीनामैश्वर्यसंस्कृतेः, सनातन-धर्मस्य, देशस्य च रक्षणार्थं प्रतिपाठशालं महावीरदलस्य स्थापना स्यात् यस्मिन् दले संस्कृतच्छात्रा मिलित्वा शारीरिकशक्तिवर्धनपु स्सरं स्वीयं संघटनं विधाय पारस्परिकसाहाय्यभावेन तीर्थादिषु धार्मिकपर्वाद्यवसरे, गोमठमन्दिरानाथादीनामापत्तिकाले हिन्दूजातेः देशस्य च सेवांकुर्य्युः ।

प्रस्तावकः—विश्वनाथोपाध्यायः

समर्थकः—सीताराम शास्त्री ट्रेनिंग का० काशी,

अनुमोदकः—शत्रुघ्न प्रसाद शर्मा,

इदं विहारप्रान्तीयसंस्कृतच्छात्रसम्मेलनं विहारप्रान्तीयशिक्षामन्त्रिण-मनुरुणद्धि यत् आंग्लविद्यालयेषु ऐच्छिकविषयतयोपात्तस्य संस्कृतविषयस्य यथा पूर्वमनिवार्य्यतामेव विदध्यात् । तथा हिन्दीमध्यमपाठशालासु (मिडिल स्कूल) षष्ठसप्तमकक्षयोः संस्कृतमपि अन्यभाषावत् पाठ्यतया निर्धारितं कुर्य्यात् ।

प्रस्तावकः—श्री शत्रुघ्नशर्मा मुजफरपुर

समर्थकः—कामदया प्रसाद द्विवेदी ।

उपसमिति—सदस्याः

१—पं० श्री डा० उमेशमिश्र एम० ए० डी० लिट् का० ती० प्रो० प्रयाग विश्वविद्यालय ।

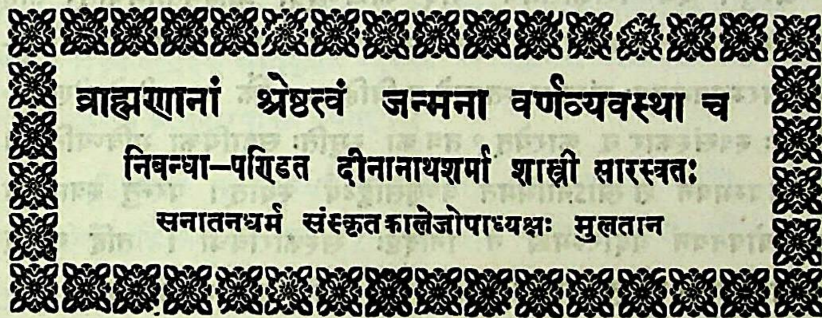
२ „ „ धर्मराज ओझा एम०ए० का० ती० प्रिंसिपल सं०का० मुजफ्फरपुर

३ „ „ हरिशंकर पाण्डेय, प्रो० पटना विश्वविद्यालय ।

४ „ „ गोपालशास्त्री दर्शनकेशरी, प्रो० विद्यापीठ । [संयोजकः]

५ „ „ महादेवशास्त्री, प्रो० हि० वि० वि० काशी ।

६ पण्डित श्री श्यामानन्द झा प्रिंसिपल सं० का० बम्बई ।
७ „ „ बलदेवमिश्र, राजपण्डित दरभंगा ।
८ „ „ त्रिलोकनाथमिश्र, प्रिं० सं० का० लोहना पो० दरभङ्गा ।
९ „ „ वीरमणि उपाध्याय एम० ए० का० ती० प्रो० हिन्दू वि० वि० काशी
१० „ „ आनन्द झा, न्यायाचार्य्य (श्यामामन्दिर) कचौरी गली काशी ।
११ „ काञ्चीनाथ झा, एम० एल० ए० आयुर्वेदाचार्य (श्यामा मंन्दिर)
१२ „ „ कपिलदेवशर्म्मा, (सभापति लोकमान्य समिति छपरा) ।
१३ „ „ दिनेशझा, (प्र० मन्त्री) वि० प्र० सं० छात्रसम्मेलनम् ।

ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वं जन्मना वर्णव्यवस्था च

निबन्धा—पण्डित दीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः
सनातनधर्म संस्कृतकालेजोपाध्यक्षः मुलतान

(क्रमागत।)

परं नैवमस्ति। एवमेव पठनसमाप्त्युत्तरमेव वर्णविनिर्णये, तस्मिन्नेव समये उपनयनाऽवस्थाऽव्यवस्थानमपि आपतिष्यति। अथ चोपनयनसंस्कारस्य क्रमस्समावर्त्तनसंस्कारान्ते भवेत्। एवञ्चेन्मन्वादि प्रोक्ता २।३६ गर्भाद्ष्टमाऽब्दाद्यावस्था कुतः समेष्यति ?। अथवा कश्चिदेतदादिर्विचारमकृत्वैवाऽष्टमवर्षे पितृवर्णानुसारं बालकस्योपनयनं कुर्य्यात्। परं यदि अध्ययनसमाप्त्यनन्तरं तत्परीक्षातोऽनुत्तीर्ण एव स बालश्शूद्रतामियात्; तस्योपनयनं वैयर्थ्यमेष्यति यतश्शूद्रस्य नोपनयनाऽधिकारः। अथवा स वर्णान्तरं वेयात्; तद्युपनयनसंस्काराऽवस्था परिवर्त्तनीया भविष्यति; परं सा गर्भादेकादशाब्दादिकाऽवस्थाऽधुना कुतः समियात् ? अत एव पारस्करगृह्यसूत्रे 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयेद् गर्भाष्टमे वा, एकादशवर्षं राजन्यम्, द्वादशवर्षं वैश्यम्, २।२।१-२-३ 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत, गर्भैकादशेषु वैश्यम्' आपस्तम्वगृह्यसू० ४।१०।१-२-३, स्वा० दयानन्दप्रणीत 'संस्कार विधौ' यज्ञोपवीतसंस्कारे ७८ पृष्ठे—'अष्टमे

वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत्, गर्भाष्टमे वा' १।१९।१-२ एकादशे क्षत्रियं द्वादशे वैश्यम् १।१९।३-४ आषोडशाद् ब्राह्मणस्याऽनतीतः कालः' १।१९।५ इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रप्रमाणेन, 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत्, गर्भैकादशेषु क्षत्रियम्, गर्भद्वादशेषु वैश्यम्' २।१०।१-२-३ इति गोभिलगृह्यसूत्रप्रमाणेन गर्भत एव कालभेदो निर्दिष्टः। अत्र 'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानाम्' 'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां बालकाः' इत्यर्थस्तु स्वा० दयानन्दस्य ऽयुक्त एव, यतो मूले नास्ति पुत्रवाचक एव कोऽपि शब्दः। यद्ययमर्थो मन्येताऽपि; तर्ह्यपि जन्मना वर्ण-व्यवस्था। अधुना यत्र वेदादिके स्मृत्यादौ च 'ब्राह्मण' शब्दः समेयात्; तत्र स्वामिना तदनुयायिभिश्च 'ब्राह्मणस्य पुत्रः' इत्यर्थ एव ग्रहीतव्यः। एवं कृते स्वयमेव जन्मसिद्धवर्णव्यवस्था सेत्स्यति, उत्पत्तिमूलकशब्दत्वात्।

अस्तु। एवं परीक्षासमये यदि कश्चिच्छूद्रो ब्राह्मणतामियात्; तर्हि तस्मिन् कियताञ्चित् संस्काराणां न्यूनता भविष्यति। यतो जन्मना कतिचिदुपनयनवेदारम्भप्रभृतयः संस्कारास्तत्कृते न विहिताः; किं स परीक्षोत्तीर्णतानन्तरं पुनः स्वसंस्कार न कारयेत्? तत्र का स्मृतिः सहायिका भविष्यति?। वस्तुतस्त्वेवम्भवने शास्त्राऽनाभिमतं वर्णसाङ्कर्यं स्यात्। परन्तु स्वामिना जन्मशूद्रस्योपनयनं वेदारम्भश्च न निर्दिष्टः संस्कारविधौ। तर्हि स तु तस्यामेवावस्थायां स्थातुं बाध्यो भविष्यति। यद्येवं तर्हि शास्त्रीयगुणकर्म्माऽभावात् स कथं ब्राह्मणादिर्भवेत्।

एवं स्वामिना ७९ पृष्ठे—'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयेत्, ग्रीष्मे राजन्यं, शरदि वैश्यम्' इति शतपथप्रमाणेन यज्ञोपवीते प्रत्येकवर्णस्य ऋतुभेदोऽपि निर्दिष्टः, यो जन्मत एव त्रयाणां वर्णानां भेदसाधकः। अन्यथा—गुणकर्म्म तस्यां लघ्वचस्थायां भिन्नभिन्नवर्णवतां किं भिन्नं स्यात्?। एवं तत्रैव 'पयोव्रतो ब्राह्मणो यवागूव्रतो राजन्यः, आमिक्षाव्रतो वैश्यः' इति शतपथमुपस्थाप्य स्वामिना प्रत्येकवर्णस्य औपनायनिकव्रतेऽपि भेदो निर्दिष्टः, यो जन्मना वर्णव्यवस्थापकः, जन्मनैव च वर्णानां पार्थक्यप्रतिपादकश्च। अन्यथा सर्वेषां कृते समानैवोपनयनाऽवस्था, समान एव ऋतुः, समानमेव च भोजनं प्रतिपादितमभविष्यत्। परं ब्रह्मणस्य अष्टमवर्षे, क्षत्रियस्यैकादशे, वैश्यस्य च द्वादशे वर्षे यज्ञोपवीतविधानं, शूद्रस्य तु कृते सर्व्वथैव तस्याऽविधानं सूचयति, यन्मातापितृजन्मद्वारा प्राप्ताः संस्कारा एव बलवन्तो भवितुं शक्ताः; वर्णोऽपि च पितुरेव तिष्ठति, न परिवर्त्तते। पितृद्वारा प्राप्ता व्याधयोऽप्यमरणं तिष्ठन्ति, आकार-

प्रकारोऽपि तथा, स्वभावोऽपि तथा । पिताऽपि तस्य आमरणं स एव भवति, पितृसम्पत्तिरपि तस्यैव भवति । शरीरमपि पितृप्राप्तमामरणं तिष्ठति, तथैव पितृद्वाराऽऽगतो वर्णो वा जातिर्वाऽऽमरणमेव स्थास्यतीति निर्विवादम् । किञ्च—द्विजत्वकारकमुपनयनं विद्याऽध्ययनात् प्राग् भवति, तत एव एकजाद् 'द्विवंद्ध' सुवद्ध' भवतीति न्यायेन द्विजो भवति जनः । तेन अध्ययनादिना द्विजत्वप्राप्ति ँ केषाञ्चनाऽभिमता सर्व्वथा निर्मूला सिद्धा ।

किञ्च—यदि जन्मनेयं व्यवस्था न बध्येत, किन्तु सर्वेषामुन्नतिमभिलक्ष्य कर्म्मणा वध्येतेयं व्यवस्था; तर्हि तु सर्व्वे एव स्वस्योन्नतिमेव चिकीर्षवः सर्व्वे ब्राह्मणा एव बुभूषिष्यन्तिः तर्हि क्षत्रियवैश्यशूद्रकर्म्माणि कश्चिच्चकीर्षिष्यति ? । शूद्रतातु गुणकर्म्मवादिनां मतानुसारेण अज्ञताया दुर्गुणतायाश्च पराकाष्ठा; न सा मुक्तिमार्गो न वा धनप्राप्तिमार्गो न चापि प्रतिष्ठाप्राप्तिद्वारम्; तत ँ कथं लोकाः शूद्रवर्णग्रहणे समाकृष्टाः स्युस्तदा च शूद्रैकसाध्यमानानि कर्म्माणि कथं च सांसारिक व्यवहारपूर्त्तिः स्यात् ? ।

पठिष्यन्ति तु क्षत्रियवैश्यादयोऽपि; यक्ष्यन्ति तु तेऽपि; दानमपि दास्यन्ति; तर्हि सर्वे एव पाठयितुं याजयितुं ग्रहीतुञ्चाऽप्येषिष्यन्ति; तर्हि को युद्ध प्रबन्धसम्बन्धिकष्टं, धनसङ्ग्रहकष्टं, सर्व्ववर्ण शुश्रूषाकष्टञ्च आसिषाद-यिषेत् ? । अथ चैको वर्णो वर्णान्तरकर्म्मणामभ्यसने निरतः संस्कार-विरुद्धः सन् 'इतो भ्रष्टस्ततो नष्टः, इत्यवस्थाञ्चापि प्राप्तुं शक्तः । ततश्च तादृशः स्वल्पाऽधिकारत्वात् स्वाऽपेक्षयाऽधिकेन साम्येऽशक्तो भूत्वा तस्मै ध्रो-दयति । प्रेमस्थानमीर्ष्या ग्रहीष्यति । ततश्च गुणिनां सम्मानं त्यक्ष्यन्ति तादृशाः । जातौ दोषद्रष्टृत्वं वत्स्यंति । गुणिपुरुषपातनाय च विविधा ँ प्रकारा आरप्स्य-न्ते । ततश्च गुणिष्वत्याचारात् तेषां न्यूनता भविष्यति । फलत ँ कर्म्मणा वर्णव्यवस्था तु 'हिन्दूनां नाशः, भेदा नै ष्याऽशान्तिः, सतोधर्म्मनाशः, माता-पितृभक्तिनाशः, इत्यादीनामेव पर्य्यायवाचिका सेत्स्यति, न खलु कदापि कामप्युन्नतिं कारयिष्यति । जन्मना वर्णव्यवस्थाने तु जाते सर्व्वं सुस्थं भवतीति सूक्ष्मं निरीक्ष्यम् । तत्र च राजदण्डभयात् ते 'भयाद् भोगाय कल्पन्ते स्वधर्म्मान्न चलन्ति च, मनु० ७।१५ ।

तस्मादैहिककर्म्मभिरग्रिमजन्मन्येव तत्तत्पितृगृहे जन्मना तत्तद्वर्णप्राप्तिः । तथा च—"यथा हि रमणीयचरणा अभ्याशोहयत् ते रमणीयां योनिमापद्येरन्

× ब्राह्मणयोनिं वा, क्षत्रिययोनिं वा, वैश्ययोनिं वा। अथ य इह कपूयाचरणा अभ्याशोह यत् ते कपूयां योनिमापद्येरन्, श्वयोनिं वा, सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा,' छान्दोग्य० ५।१०।७ योनौ जन्म, सूकरादिकत्व जन्म चाऽग्रिमजन्मनि भवति नैहिकजन्मनि; अस्मिंस्तु यत् पूर्वं जातं तज्जातम्; तत ँ परिवर्त्तनं सूकरादिकत्वञ्च कथं भवेत्? । एव 'धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ । अधर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ, इत्यापस्तम्बः । जातिपरिवृत्तौ—जन्मपरिवर्त्तने मरणे इत्यर्थः। अयमेव सनातनधर्म्मराद्धान्तः । स्वा० दयानन्देन सत्यार्थप्रकाशे ५३ पृष्ठे 'जातिपरिवृत्तौ' इति शब्दस्याऽर्थं त्यक्त्वा स्वकीयमतस्य निर्मूलता निराधारता वा स्वयं पिशुनिता।

किञ्च—गुणकर्मकृतवर्णव्यवस्थायां मतायां तपस्यन्तं शूद्रं श्रीरामचन्द्रो नाऽहनिष्यत । तपस्यतस्तस्य ब्राह्मणत्वाद् उच्चकर्म्मसु सर्व्वस्य वा स्वतन्त्रत्वाद् गुणकर्म्मवादिनां मतेन। अथच 'धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः। तप्तमासेचयेत् तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः, मनु० ८।२७२ 'अथ हाऽस्य (शूद्रस्य) वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्र परिपूरणम्; उदाहरणे जिह्वाच्छेदो, धारणे शरीरभेदः, गौतम० ३२।१ इति शूद्रस्य दुरवस्था नादिष्टाऽभविष्यन्मनुना गौतमेन च; धर्म्मोपदेशकतायां तस्य ब्राह्मणत्वाद् गुणकर्म्मवादिनां मतेन। तथापि श्रीरामचन्द्रेण तपस्यञ्छूद्रो हतः, मनुना गौतमेन च धर्म्मं वेदं वा उपदिशन् शृण्वन् वा शूद्रो दुरवस्थया घातितः। अनेन प्रतीयते यज्जन्यनैव वर्णव्यवस्था, न तु गुणकर्म्मतः; न च कस्यचिद् वर्णान्तरकर्म्म स्वीकारे स्वातन्त्र्यम्। अत एव जातिमात्रोपजीवी स्यात् कामं स्याद् ब्राह्मणब्रुवः (कुत्सितब्राह्मणः)। धर्मं प्रवक्ता नृपते नं तु शूद्रः कथञ्चन' मनु० ८।२० 'सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । प्राऽधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे' मनु० ७।८५ अत्र जन्मनैव वर्ण व्यवस्था निर्द्दिष्टा न कर्म्मणा, अन्यथा प्राधीते' वेदपारगे, इति विशेषणं 'ब्राह्मण ब्रुवे' इत्यादि च व्यर्थं स्यात्।

पुरुषो जन्माऽऽसाद्य मरणपर्यन्तं तज्जातीयस्तिष्ठति; यावत्तस्य शरीरं विद्यते । आविष्टलिङ्गा जातिर्यल्लिङ्गमुपादाय प्रवर्त्तते, उत्पत्तिप्रभृति

× अत्र जन्मसिद्धनैव वर्णस्य, अतो वेदान्तदर्शनस्य ३।१।२७ सूत्रस्य शाङ्करभाष्ये उक्तम् 'अथ रेतः सिग्यावस्याऽनन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधिशरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगाय जायते इत्याह शास्त्रम्—'तद्य इह रमणीयचरणाः' इति (छा० ५।१०।७)।

आ विनाशाद् न तल्लिङ्गं जहाति, महाभाष्ये १।२।५२ सूत्रेऽस्मत्पक्षः सिद्धः।

कश्चिन्मृगो म्रियेत, मरणेऽप्येतत् कथयिष्यते यदयं मृगो वर्त्तते। तस्य शरीर-परमाणुपारस्परपार्थक्यं यावन्न भवेत्; तावत्तस्य मृगत्वाऽभावं न कोऽपि वदिष्यति। एवञ्च जीवने गौर्गर्दभो न भवति, न च गर्दभो गौः। तथैव ब्राह्मणो न शूद्रादिः, शूद्रादिश्च न ब्राह्मणो भवेत्। केचित् 'समानप्रसवात्मिका जातिः, २।२।७० इति न्यायदर्शनसूत्रमनुसृत्य गोगर्दभयोर्भिन्नजातिमत्त्वं संसाध्य ब्राह्मणशूद्रयोः (समानमनुष्यजात्योः) इमं दृष्टान्तं विषममामनन्ति। परन्तु तैरिदं ध्येयम्—यदिदं जातेः सामान्यलक्षणम्। तत्सूत्रस्य तात्पर्य्यटीकाया-मार्य्यैसामाजिकपण्डिताऽऽर्य्यमुनिकृतटीकायाञ्चाऽस्मिन्नेव सूत्रे ब्राह्मणादीनां पाषाणादीनां स्वर्णादिधातुभस्मनां लौहादिधातूनाञ्चाऽपि जातित्वं सिद्धम्। अत एवं व्याकरणे 'आकृतिग्रहणा जाति' रिति न्यायस्थलक्षणसदृशलक्षणे कृतेऽपि 'सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या' इति पृथग् जातिलक्षणं कृतं येन ब्राह्मणशूद्रादिषु जाति—भेदः सिद्ध्यति। अथ च 'समान प्रसव' शब्देन समानाकारो न विवक्षितः, किन्तु समानोत्पत्तिमात्रमेव। ब्राह्मणस्य सन्ततयो ब्राह्मणा एव भवन्तीति समानप्रसवत्वम्; तेन तदीयमपि जातित्वं निर्बाधम्। आकाराग्रहे तु समान आकारः सर्व्वथा क्वापि न मिलेत्।

अथ च समानाकृतौ जातिभेद एव नेत्यपि यत्किञ्चित्। हीरकादि-पाषाणानां स्वर्णादि धातुभस्मनां काकपिकादीनाञ्च समानाकृतावपि एषु जातिभेदोऽस्त्येव। अत एव तन्मूल्येऽपि तारतम्यं भवति। समानाकृतिम-त्त्वादेव समानरुधिरादिवशादेव वा यदि ब्राह्मणशूद्रादिके न कोऽपि भेद इत्यु-च्येत, तर्हि तु भगिनीपत्न्योः, स्नुषाकन्यापत्नीनां, मातृपत्नीनाम्, निज-पतौ जारे च, सतीव्यभिचारिण्योश्च न कोपि भेदो भवेत्? तर्हि किमेतदादिभिः सह व्यवहारसाम्यं भवितुमर्हति?। यद्येवं तर्हि तु धन्या भवन्तः। तदा तु कस्याश्चिद् व्यभिचारिण्याः 'ब्रह्मैव सत्यमखिलं नहि तेन किञ्चित् तस्मान्न मे सखि! पराऽपरभेदबुद्धिः। जारे तथा निजवरे सदृशानुरागो व्यर्थं किमर्थमसतीति कदर्थयन्ति' इत्युक्तिं प्रमाणं स्यात्। अस्तु पुनः प्रकृतं प्रचाल्यताम्। भूम्यास्सर्व्वत्र समानाकृतित्वेऽपि क्वचिदत्युर्वरता, क्वचिच्च कृषेरेवाऽभावः। एवं सुवर्णानां मिथस्समानाकृतिमत्त्वेऽपि तेषु जातिभेदो भवति, अत एव तन्मूल्ये तारतम्यम्। अन्नजातावपि एकस्यामेव गोधूमजातौ, एकस्यामेव तण्डुलजातौ, जात्यन्तरेषु वाऽवान्तरजातिभेदाः; तन्मूलकमूल्यतारतम्यञ्च

प्राप्यते एव, (एकस्यामपि स्त्रीजातौ, काचिद् वः पत्नी, काचिद् भगिनी, काचिद् मातेति भेदः) । अत्र सर्व्वत्र समानाकृतिमत्त्वेऽपि पृथक्-पृथक्-जातिमत्त्वं वर्त्तते, एवं ब्राह्मणादिष्वपि समानाकृतिमत्त्वेऽपि शूद्रादितो जातिभेदो वर्त्तते ।

अत एवोक्तं न्यायदर्शने—"अनाकृति व्यङ्ग्यायां जातौ 'मृत्-सुवर्ण-रजतम्' इत्येवमादिषु आकृति निवर्त्तते, जहाति पदार्थत्वम् २।२।६६। अत एवाऽस्य तात्पर्य्यं टीकायामुक्तम्—"न पुनः सर्वा जातिराकृत्या लिङ्ग्यते इति । मृत्सुवर्णरजतादिका हि रूपविशेषव्यङ्ग्या, जाति र्नाकृति व्यङ्ग्या ब्राह्मणत्वादिजातिस्तु योनिव्यङ्ग्या। आज्यतैलादीनां जातिस्तु गन्धेन वा रसेन वा व्यज्यते" इति ।

यथा गोगर्द्दभयोः पशुत्वजातिस्समाना, तथैव ब्राह्मणशूद्रेष्वपि मनुष्य-जातिस्समाना । यथैव गोगर्दभयोरवान्तरजातिभेदः पशुत्वसाम्येऽपि; तथैव ब्राह्मणशूद्रयोरवान्तरजातिभेदोऽस्ति मनुष्यत्वतुल्यतायामपि । तेन गोगर्द्दभभेददृष्टान्तो ब्राह्मणशूद्रभेदे न विषमः । यदि कथ्येत-गर्दभमरणे सर्व्वो वदितुं शक्तो यदयं गर्दभो मृतः, परं ब्राह्मणमरणे तु न सर्व्वो ज्ञातुं शक्ता यदयं ब्राह्मण इति । एतदपि यत्किञ्चित् । कश्चिदीदृशः पक्षीपशुर्वा म्रियेत, येन वयं न परिचिताः; तर्हि वयं तत्सामान्यजातिं पशुपक्षितां तु जानीमः, परं तद्विशिष्टजातिं न विद्मो विना परोपदेशम् । एवं यदि ब्राह्मणादिजातिमपि न वेदितुंशक्नुमो वयं बिना परोपदेशेन, तर्हि न कोऽपि दोषः। यथा ऽस्मदपरिचितो मृतपक्षिप्रभृतिरस्माभिः परोपदेशेन ज्ञायते, एवं ब्राह्मणादिरपि परोपदेशेन ज्ञास्यते । वस्तुतस्तु ज्ञानवन्तस्तु मृतेऽपि तद्-ब्राह्मणत्वादिजातिं जानन्ति; यतो हि सर्व्ववर्णेषु भेदसूचकानि चिन्हानि नियतानि । तथाच—'दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुर द्वारेण निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः' मनु० ॥९२ इति मरणसमये दिशाभेदः। अथ च कार्पासमुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत्। शणसूत्रमयं राज्ञो' वैश्यस्याविकसूत्रिकम्' मनु० २।४४ इति यथायथं यज्ञोपवीतादिभेदवशान्मरणेऽपि स्वयमेव भेदो ज्ञास्यते । (क्रमशः)

श्रीमहामहिषमर्दिनी ।

पुरा समर-भूतले विजित-निर्जरैः संस्तुता ।
जगद्धितविधित्सयातिकृपया च याविर्बभौ ॥
स्वतन्त्रविजया जया भगवती जयन्ती मुदा ।
महामहिषमर्दिनी मनसि मे सदा संविशेत् ॥ १ ॥

शरद्घनघटास्फुरत्तडिदिव स्वतेजोज्ज्वला,
प्रसन्नमदिरेक्षणालसदमन्दहासच्छटा ॥
हिरण्मयकिरीटिकाकिरणकोटिशृंगारिता,
महामहिषमर्दिनी सपदि मे हृदि स्थीयताम् ॥ २ ॥

प्रकृष्टमतिशालिनां त्रिजगतां सतां सिद्धये ।
श्रियै कवयतां तथा धृतव्रतात्मनां मुक्तये ॥
यया बहु समादधे प्रणतलोकरक्षाकरी ।
महामहिषमर्दिनी मम करोतु सन्मङ्गलम् ॥ ३ ॥

कवेः कलितकल्पना ललितवाङ्मयाह्लादिनी ।
मनोज्ञमृदुला, सुधारससरस्वती भारती ।
प्रमोदमधुवर्षिणी भुवनमोहिनी शारदा ।
महामहिषमर्दिनी मयि करोतु सानुग्रहम् ॥ ४ ॥

अनङ्गरसरञ्जितभृकुटिवल्लरी भङ्गिभि—
र्वशीकृतविलोललोचनयुगा हि कामेश्वरी ॥
क्षणक्षणविलक्षणा प्रणयिनीव सा माधुरी ।
महामहिषमर्दिनी मम सुखाय वोभूयताम् ॥ ५ ॥

ललामकविताकलासुरसनिर्झरस्यन्दिनी ।
मनोहरपदैः प्रसन्नसुगिरा कलालापिनी ॥
निजानुभवभावुकान्नवरसैश्चमत्कारिणी ।
महामहिषमर्दिनी मनसि मे तरङ्गायताम् ॥ ६ ॥

श्रुतिस्मृतिपरम्पराकुलसमागतैः शाश्वतै—,
र्महर्षिकृतमन्त्रतन्त्रबहुलैः पुराणैर्यया ॥
स्वयं हि विदधे विधिर्निगमकल्पवल्लीव सा,
महामहिष मर्दिनी सदसि मे हृदि प्रस्फुरेत् ॥ ७ ॥

जघन्यपशुकर्मणामविचितात्मनां दुर्द्दशाम् ।
चिराय भवसंसृतौ विपचतां जनानामिह ॥
च्युताचरणदुर्धियामहह मादृशां पाप्मनां ।
महामहिषमर्दिनी किल हरेदघौघं द्रुतम् ॥ ८ ॥

ज्वलज्ज्वलनजाज्वलद्द्युतिमती मुनेजोमयी ।
मदोन्मदमहाद्विपोत्कटमदान्धमाहेश्वरी ॥
सुरासुरभयङ्करी भ्रुकुटिभीषणाभैरवी,
महामहिषमर्दिनी हरतु सा मदीयं भयम् ॥ ९ ॥

प्रचण्डरणकोविदोद्भटभटाँश्च चण्डासु ।—
नटाट्टहसतः खलाँस्त्रिभुवनाण्डभारायितान् ॥
प्रकाण्डरणताण्डवैः कृतवती तु या खण्डशो
महामहिषमर्दिनी तुदतु मे समस्तान् रिपून् ॥ १० ॥

अयाचितवराय विश्वजननीव या मातृभू—
रशेषरिपुदम्भमानमदनाशिनी मंगला ॥
सुशस्यजलशोभना बहुफला च विश्वम्भरी
महामहिषमर्दिनी मम विनाशयेद्दुर्दशाम् ॥ ११ ॥

त्वमेव कुलकन्यका त्वमचला च लज्जावती ।
स्वयं प्रियपतिंवरा ऋतुमतांश्च पुण्या स्वधा ॥
हरेरभिनवावधूः प्रणयमुग्धसीमन्तिनी,
महामहिषमर्दिनी भजजले जनं पाहि माम् ॥ १२ ॥

अये ! कनु धृतिं लभै कमनुयात्वयन्ते जनः ।
प्रसादयतु दुःखदग्धहृदयोऽन्यदेवानपि ॥
त्वमेव यदि नावलम्बमुपकल्पसे, मस्तके
न्यसेर्न मयि किङ्करे चरणपङ्करेणुश्रियम् ॥ १३ ॥

गणेशरामशर्मा 'विशारदः' ज्यौतिषोपाध्यायः प्रधान-पण्डितः 'पिन्है-हाई-स्कूल' पाठशाला डूंगरपुरम् (राजपूतानाप्रान्तः) ।

[कवितायामस्यां प्रतिपद्य चतुर्थश्चरणः स्वर्गतानाम्माननीयानां कविचक्रवर्त्तिनां देवीप्रसादविदुषामस्ति शेषमस्माकमिति शम्]

अहो ! सुरभारतीसंरक्षणे विदुषामौदासीन्यम् ।

(ले० श्री "विनीतः" साहित्याचार्यः)

निखिलेऽपि भूमण्डले भारतवर्षाभिधोऽयमस्मदीयदेशः सर्वैर्जगद्गुरुरिति मन्यते । भगवतो मनोरेष डिण्डिमघोष आसीत् यत् 'एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवा इति । देवा अपि गौरव-गाथामस्य गायन्ति स्म । अत्र च जन्म गृहीत्वा धन्यमात्मानं कर्तुमभिलषन्ति स्म । भारतीयसाहित्ये एतद्देशसम्बन्धिन्या महत्ताया इयत्ता नास्ति । वैदेशिकेषु पण्डितेषु यद्यपि कैश्चित् पक्षपातादिदूषणग्रहग्रस्तै र्दोषदर्शनैकमात्रमानसैश्च भारतीयसाहित्यस्य भारतीयसंस्कृतेः भारतीयविचाराचाराणाञ्च नितरामनौचित्यमुद्वहन्ती कटुसमालोचना विहिता, महिलया चैकया "मदर इंडिया" (mather India) नाम्नि पुस्तके विविधैर्मिथ्याक्षेपैरक्षिणी निमील्य मनोऽनुकूलमधिक्षिप्ता भारतीयास्तथापि तादृशा अपि बहवोऽभूवन् सुदूरदर्शिनो विद्वांसो यैः केवलं भारतगौरवगीतावेव नीतं वयः । यः कश्चिदयमेव विषयमादाय किमपि पुस्तकमलिखत् तत्रैव भारतस्य गुरुतां स्वीचकार आजीवनं संस्कृतसाहित्यानुशीलन एव समर्पिताशेषसमयो विद्वान् मैक्समूलर (Maxmuller) महाशयस्तु मुग्धमानसः सन् "If there is any paradise in the world, I should point out to India" अर्थात् यदि संसारे स्वर्गप्रदेशो वर्तते कश्चन तदाऽहं भारतमेव स्वर्गं मन्ये, इति व्याजहार । एवं सर्वत एव भारतस्य प्रशस्तिपरम्परैव दृश्यते श्रूयतेऽधीयते च । ये केचनाक्षेपा अपि कैश्चन विहिता स्तेऽपि समाहिताः सम्यक् दृढप्रमाणैर्भारतीयविद्वद्भिः । "मदर इण्डिया" पुस्तकस्य चानुकूलमुत्तरं लालालाजपतराय महोदयेन "फादर इण्डिया [Father India] नाम्नि पुस्तके दत्तमितिविरमामोऽस्मिन् प्रसङ्गेऽत्रैव ।

अथ कथं खलु भारतवर्ष एवादर्शतां लेभे जगति, कथञ्च स्वकीयैः परकीयैश्च निर्विशेषं प्रशंसितो भूरिशः, कथमिव च मध्ये मध्येऽनैकैराक्रान्तोऽपि नैकवारमाक्रमणकारिभिरद्यावधि जीवितं धारयामासेति कारणगवेषणे क्रियमाणे संस्कृतसाहित्यमेव प्रधानतया पुरस्तात् पतति । कस्यापि देशस्य स्तुतिर्निन्दा वा जीवनं मरणं वा तदीयसाहित्यस्यैव उपचयाऽपचयौ उत्कर्षापकर्षौ वाऽवलम्बते इति सर्वसम्मता वार्ता । केनापि हिन्दीकविना लिखितम् "अन्धेरा वह देश जहाँ आदित्य नहीं है । मुर्दा है वह देश जहाँ साहित्य नहीं है । जहाँ नहीं

साहित्य वहाँ आदर्श कहां है । जहां नहीं आदर्श वहां उत्कर्ष कहां है" । इति । यस्य देशस्य साहित्यं यथा यथा विस्तृतं मौलिकं महत्त्वपूर्णं च भवति तथा तथा स देशः समुन्नतः सभ्य उत्कृष्टश्च गण्यते इति फलितम् । भारतस्यापि साहित्यं संस्कृतसाहित्यं मौलिकं सुतरां समुन्नतञ्चासीत् । आध्यात्मिकग्रन्थ-समूहाद्धते लौकिकसमुन्नतिसाधनीभूतेषु आयुर्वेद-धनुर्वेद-राजनीति-कामशास्त्र-कलाशास्त्र-कृषिशास्त्रप्रभृतिषु विषयेषु निबद्धैः परःसहस्रैर्निबन्धैः परिपूर्णोऽभूत् संस्कृतसाहित्यभाण्डागारः । तत एव च किञ्चित् गृहीत्वा देशान्तरीया आत्मनः साहित्यमरीरचन् । भारतीयाश्च महामतयो मनीषिणः परदेशेभ्यः समागतान् शिक्षयामासुः शिष्यवत्, देशान्तरेषु स्वयमपि गत्वा प्रसारयामासुरात्मनो बुद्धिवैभवं, महतीं प्रतिष्ठां च लेभिरे तत इति नास्त्यविदितमितिहासविदां विदुषाम् । किमधिकम्, यवनसाम्राज्यकाले पातितेष्वपि बहुषु महापुस्तकालयेषु तक्षशिला-नालन्दा-विक्रमशिलाप्रमुखेषु, प्रज्वालितेष्वपि तृणराशिवत् नैकसहस्रेषु ग्रन्थरत्नेषु वर्षपर्यन्तम् दृढतरार्गलेन अवरुद्धेष्वपि साहित्यिकसमुन्नति-द्वारेषु, चोरयित्वा नीतेष्वपि वैदेशिकैरनेकानेकामूल्यपुस्तकेषु, धूलिमिलितेष्वपि च केषुचिदवशिष्टेषु वर्तमानकाले यत् किञ्चिदुपलभ्यते सौभाग्यवशाद् दैवरक्षितं संस्कृतसाहित्यं, तदेवादाय अद्यापि धनबलरहितः पराधीनोऽप्ययं वृद्धो भारत-देशस्तालस्फोटपुरस्सरं प्रतिस्पर्धतेऽन्यान्समुन्नतदेशान् । बहवस्तु जीवात्म-परमात्मसम्बन्धिनोऽतीन्द्रियविषया पत्रम्भूता अप्यत्र वर्तन्ते यत्र बुद्धिरेव न व्यापारिता वैदेशिकैर्बुधैरद्यावधि । तदेवं संस्कृतसाहित्यस्वरूपैवैका ईदृशी सम्पत्तिरक्षयाऽमूल्या च वर्तते ययाऽद्यापि भारतीया आत्मनो गर्वं प्रकटीकुर्वन्ति तत्तद्देशीयसाहित्यतुलनायाम् ।

अथ वर्तमानयुगे कीदृशी अवस्था वर्तते तस्याः सुरभारत्याः, तत्संरक्षणे च कियद् यत्यते संस्कृतविद्वद्भिरिति विषये विचार्यते । एष एव चास्मद्वक्तव्यस्य प्रधानोंऽशः । "उन्नतिः पतनाय भवतीति" जनश्रुतिर्वर्तते । अथवा नियम एवायं जगतो नैसर्गिकः । यतः "चक्रारपंक्तिरिव गच्छति कालपंक्ति" । यदा भारते भारतीयं साम्राज्यमासीत् राजानश्च निज-भाषावेश-भूषाऽनुरागिण आसन् तदा चरमं समुन्नतिशिखरमारूढाऽभवत्सुरभारती । परमिदानीन्तु विदेशीय साम्राज्यवशात् आङ्गलभाषायाः सर्वेषु क्षेत्रेषु प्रचारे जाते, हिन्दीभाषायाश्च राष्ट्रभाषापदमलङ्कुर्वाणायामस्तमितः अस्तमेष्यन् वा विभाति सुरभारती सौभाग्यदिवाकरः । अचिरादेव च निराशामयी तामसी निशा समागन्तुमीहते

इति दर्शं दर्शं कस्य न सचेतसः सुरभारतीसेवकस्य हृदयं शतधा भिद्येत ? यतो हि भारतीयानामपि बहूनामधिकारिपुरुषाणामुपेक्षादृष्टिरवलोक्यते सुरभारती विषये। फलशून्यमिवाकलयन्ति अस्या अध्ययनमध्यापनञ्च।

श्रूयते विहारप्रान्तात् १९४१ ई० वर्षत आङ्गलविद्यालयेभ्यः संस्कृत-भाषाया बहिष्कारो भविष्यति। अर्थात् संस्कृताध्यापनं न भविष्यतीति। अत्रविषये, माननीया विद्वांसो विद्यार्थिबन्धवश्च! क्षणं विचारयन्तु। इयमेकस्य प्रान्तस्य व्यवस्था वर्तते। या विहारभूमिः कदाचन संस्कृतभाषाया विहार-वाटिका बभूव। यस्य विहारस्य प्रधानं नगरं पाटलिपुत्रं संस्कृतस्य प्रधानं केन्द्रमासीत् परीक्षास्थानञ्च। यस्मिन् विहारे विश्वविश्रुता नालन्दा-सदृशा विश्वविद्यालया आसन्, हा! हन्त! तस्मादेव विहारात् संस्कृतस्य बहिष्कारो भवेत्! किमेतस्माधिककष्टप्रदं भविष्यति संस्कृतविदुषाम्? प्रथमोऽयं सोपानो विरचितः संस्कृतविनाशाय। अद्य विहाराद्बहिष्कारो जातः, श्वो युक्तप्रान्ताद् जायेत, परश्वश्च वङ्गप्रान्तात्, एवं शनैः शनैः सर्वतोऽपि बहिष्कृति-र्जायेत चेत् कथं जीविता स्थास्यति कुत्र स्थास्यति कः पालयिष्यतीति न बुद्धौ आयाति नो मुहुर्विचार्यमाणेऽपि। परमस्य निरोधः कथं क्रियेत? सुर-भारतीरक्षणभारस्तु तदनुरागिणां विदुषामेव शिरसि आपतति। परन्ते तदर्थं किं कुर्वन्ति? न किमपि। न तेषां क्वचित् सभासमाचारः श्रूयते, नवा लेखाएव दृष्टि-पथमायान्ति। एकः खलु अ०भा० संस्कृतसाहित्यसम्मेलनं वर्तते संस्कृतरक्षकं तदपि विदुषां साहाय्यमनवाप्य किं कर्तुं क्षमते। सम्मेलनस्य तु नामापि न ज्ञायते बहुभिः। विहारतः संस्कृतापसारण समाचार-श्रवण-समकालमेव युक्तमासीत्त-त्रत्यविदुषां सुमहदान्दोलनं कर्तुम्। क्रान्तिकालोऽयं वर्तते। युगेऽस्मिन् क्रान्त्या आन्दोलनेन च सर्वं कर्तुं शक्यते। एतस्य प्रतिदिनमुदाहरणानि मिलन्ति। परन्तु संस्कृतसमाजे तु अस्य कल्पनापि सम्भवतो न भवति। अस्मि-न्नपि समये संस्कृतानुरागिणामभावो नास्ति। धनसाहाय्यं जनसाहाय्यं च पर्याप्तं लब्धुं क्षम्यते। परमेतत्सकल कः कुर्यात्? अतः संस्कृतरक्षणाय, संस्कृत विदुषामन्याधिकारलाभाय च साम्प्रतमेतत्परमावश्यकं वर्तते यत् प्रतिप्रान्तं, प्रतिमण्डलं प्रत्युपमण्डलञ्च एकैका सुसङ्घटिता संस्था भवेत् संस्कृतविदुषां यासां समष्ट्या किमपि महतो महत् कार्यमल्पेनायासेन कर्तुं पार्येत। सम्प्रति केषाञ्चित् तादृशवीराणामावश्यकता वर्तते ये पदत्राणं क्षत्रं च विहाय, अक्षर-क्षणमभ्युपेत्य पवित्रेऽस्मिन् सुरभारतीसंरक्षणक्षेत्रे समागच्छन्तु। तदैवा-

स्या उद्धारः सम्भवति । सुरभारती आह्वयति परित्राणायात्मनः । औदासीन्यं विहाय, झटिति उत्थाय आगच्छन्तु धावन्तु । एतस्या रक्षणाय प्रतिजानन्तु । कृतप्रतिज्ञेन किं न कर्तुं शक्यते ।

प्राङ्गणवेदिर्वसुधा, कुल्या जलधिः, स्थली च पातालम् ।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥

छात्राणां कर्तव्यम् ।

संस्कृतसाहित्यरसिकानां वाणीसेवकानां विदुषां मध्ये मादृशेऽयोग्यतमे यस्तावद् गरीयान् विषयस्तस्य कथनसामर्थ्यं मयि विद्यते इति स्पर्धा स्वप्नेऽपि मे मनसि न भवति । तथापि देवानां विदुषामाशीर्वादरूपेण शिरसा गृह्णन् भवतां सेवायामात्मानं विषयं विदधामि ।

न खलु लेशतोऽपि तथाविधज्ञानं वा पाण्डित्यं येना ऽस्मिन् संस्कृतसमाजे संस्कृतछात्राणां किं कर्तव्यमिति—वक्तुं प्रभवेयम् । केवलं देववाणी सेवकानां छात्राणां दुर्दशां दुष्कर्तव्यमन्वीक्ष्य तन्निराकरणाय निवेदयामि ।

संस्कृतभाषा देवभाषाऽस्माकं धर्मशास्त्राणां वेदमन्त्राणां च भाषा अस्माकं नित्यनैमित्तिक काम्यक्रियाकलापानां भाषा अत एव सरलतमा मधुरतमा भाषा, अस्याः पाठकानां छात्राणामपि तस्यां निर्मितनियमानुसारेण "सर्वदा सत्यं वक्तव्यं, सत्यं वीरस्य लक्षणं, अनृतञ्च नपुंसकस्य । न कदाचिदपि वार्ता ईदृशी वक्तव्या यया लोके सन्देहो भवेत् । मिथ्याभाषिणः नरस्य लोकः कदापि नो विश्वासं विदधाति, सत्याश्रयो मानवं विजयिनं विदधाति । शपथं कदापि न कुर्युः, पाठालयान्निर्वतनसमये कदापि नो योद्धव्यम् । असभ्या वार्ता क्रिया च कदाचिदपि न विधेया, शिष्टाचारो गृहे पाठालये वा सर्वदा कुर्युः । अतिशीघ्रचलनं, कपाट त्रोटनं, निलज्जगानम् बहुसम्भाषणञ्चेत्यादि मूर्खता लक्षणानि । मातृपितृस्वसृ मुखानां श्रेष्ठजनानां प्रणामाः विधेयास्तथा सरलत्वविनम्रतया भाषणं कर्तव्यम् । कस्यचिदपि आज्ञा नोलङ्घनीया । दीन वृद्धेभ्यो मार्गनिर्देशोऽपि कर्तव्यस्तेषु च दयापि विधेयाः । अन्येषां हृदयानि मा सीदत । सर्वदा साधारण भोजनं भोक्तव्यम् । संध्यावन्दनादि सर्वदैव कर्तव्यम् । संस्कृत-भाषा-समुन्नत्यै सर्वदैव प्रयतितव्यम् । इत्यादि विधेया नियमाः सन्ति । जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी इति वाक्यात्, देशोद्धाराय छात्राणां कार्यं प्रधानतमम्, इत्यादिनियमानां संविधानेनैव छात्राणां समुन्नति र्भविष्यतीति ।

लेखक—हरिद्वारशर्मा विद्यार्थी,

संस्कृतभाषायाः सारल्यम् ।

(ले०—ब्रह्मचारी सर्वेन्द्रो गुरुकुल गोरक्षपुरस्थः)

गतानुगतिकोऽयं लोकोऽर्धचन्द्रं दत्वा धर्षिणामपि यस्मिन् कस्मिन् वा कर्मण्यविचिन्त्यैव सहसा प्रवृत्तः संजायते । किमधिकम्, अधुना पाश्चात्य-शिक्षा-दूषित-मस्तिष्कप्रदेशेऽयं झञ्झावात " परित " प्रसृत " प्रतीयते, यत्संस्कृतभाषा कठिनतरा नह्यस्यां सारल्यस्य गन्धोप्यस्तीति । स्मर्य्यते मया यद्गीतहायने पाटलि-पुत्रतः प्रकाशितायां नवशक्त्यामेकेन आंगलभाषाप्रेताकीर्णेन बी० ए० परीक्षो-त्तीर्णेन स्वीय जाड्यस्य साधु परिचयः प्रत्तः । असौ लिखत्येवं—विहारप्रान्तीय-महाराष्ट्रिय—सभाशासकवर्गो निजप्रान्तेऽनिवार्य-रूपेणाङ्गलविद्यालयेषु निर्धा-रितां प्रचलिताञ्च संस्कृतभाषां निःसार्य्य वैकल्पिकपदमारोप्य सौकर्यमेव सम्पा-दितवान् । यतो हि यत्संस्कृतमुररीकृत्यांगल विद्यार्थिनो दुःखोदधौ नितरां निमज्जन्ति स्म । यथा तत्पठता मयापि तत्फलमास्वादितम्, । इत्थमेवं वितथं विचारमवलम्ब्या-न्ये हिन्दीभाषाज्ञा अपीदं स्वीकृत्य तत्सरणीं तारस्वरेण समर्थयन्तो मम दृष्टिगो-चरतां चापद्यन्ते । परन्तु ते नो विचारयन्ति यत्किं यथायथम् । अतस्सुहृद्भूतोऽहं तेषां पथप्रदर्शनार्थं सारल्यात्संस्कृतपठनार्थञ्चाऽस्य सारल्यं संक्षिप्य लेखेऽस्मिन्नु-ल्लेखयिष्यामि ।

वयमत्र तानांगलभाषा-पठन-पक्षपोषकान् पृच्छामः, यत्ते यां भाषां सरलां हितां समवगम्यार्चयन्ति चर्चयन्ति च, अथास्मीयदशवयसापन्नान् द्वादशवर्ष-कल्पान् वा लघु बालकान् पाठयन्ति किं सा सरला ? मम दृष्टिमार्गे तु तेषां तत्कथनं केवलं साहसमात्रमेव, यतो हि यदाहमिदं विचाररजतराजं तर्कनिकषायां घर्षयामि तदा सर्वं रहस्यं स्वयमेवोद्घाटितं भवति । तदित्थम्, यदि कश्चिन्मनुष्यः (चूहा) इत्यस्य शब्दस्य संस्कृतं बोद्धुं जिज्ञासति तदा तस्य ज्ञानाय "मूषकः" इत्येव पर्याप्तम् । परन्तु तमेव शब्दम् अवगन्तुमांगलभाषायां (Rat = रैट = चूहा) इयद्द्विगुणितस्य त्रिगुणितस्य परिश्रमस्य व्ययः । कथमित्यस्य समाधाने मनोदेयम्-अत्र पूर्वं तावद्रैट (Rat—रैट) शब्दे (Word—वर्ड) आर, ए, टी, इति त्रयोऽक्षराः

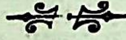
सन्ति, तत्पश्चादुच्चारणस्य (Pronunciation–प्रोनन्सिएशन) यत् आर, ए, टी, इति त्रयाणामक्षराणां सम्मेलनेन किमुच्चारणं जायते, तदेषां ज्ञानमन्तरेण "रैट" शब्दस्य "चूहा" इत्यर्थं न वेत्ति । किं संस्कृतापेक्षमांगलभाषायामियं कठिनता नो दरीदृश्यते । अपरञ्च संस्कृते एकस्मादेवाख्यातात्प्रादीनामुपसर्ग–साहाय्येन क्रिया-कदम्बकाः प्रभवन्ति । उदाहरणाय यथा गम् धातोः गच्छति (जाता है) अत्रैवाङुपसर्गसंसर्गेण आगच्छति (आता है) अवोपसर्गसंकलनेन अवगच्छति (जानता है) निरुपसर्गसंयोगेन निर्गच्छति (निकलता है) । अनयैव रीत्या "हृ" हरणेधातोः हरति, आहरति, विहरति, संहरति, परिहरति इत्यादि शब्दाः अन्यानन्यानर्थान् ज्ञापनायाख्यातनिष्पन्नतां नयन्ति । किन्त्वांगलभाषायां तु गच्छतीत्यर्थे (Goes–गोज) आगच्छति (Comes–कम्स) अवगच्छति (Knowds–नोज) इत्यादयो भिन्नाः शब्दा एव प्रयुज्यन्ते । अतो भिन्न भिन्न क्रियाव्यवहारवशादत्र सारल्यमुपेद्यम् । नह्यस्यामेकेनैव धातुना बहूनि कार्याणि सिद्ध्यन्ति । अतः किमिदं संस्कृतभाषायाः सारल्यं नो ? एवमेवांगलसाहित्यसागरो हि भाषानीरेणासन्निभत्वात् भागद्वये विभक्तश्चास्ते । साम्प्रतिकानां मातृकुलाशन–(मैट्रिक्युलेशन) परीक्षोत्तीर्णानां छात्राणां किमाकलनम्, परन्तु बी० ए०, एम० ए०, परीक्षोत्तीर्णाः विद्यार्थिनोऽपि प्राचीनकविताबनिता–परिचयं सम्यक् रीत्या ज्ञातुं नो पारयन्ति भाषायाः विभिन्नत्वात् । इयमेव दशा हिन्दी साहित्यस्यापि, इयमपि अस्मादगदात्सुरक्षिता नोऽस्ति । नवीन प्रसिद्ध प्रचलित-साहित्यपाठकाः पुरावर्त्ति केशवादिकवीनां कविताकौमुद्याः कमनीयतां विलोकयितुं कदापि नो शक्नुवन्ति । कारणञ्चैतद्यत् प्राचीनहिन्दीसाहित्यधाराऽन्यस्मिन्नेव प्रदेशे प्रवहति । तस्यामेकस्मिन् स्थाने व्रजभाषायाः, अपरस्मिन् अवधीभाषायाः, अन्यस्मिन् खड़ीभाषायाः, क्वचित्क्वचिच्च उर्दू फारस्यादि भाषाणां शब्दाः निवेशिताः सन्ति । यस्माद्धेतोः हिन्दीभाषाया आंगलभाषायाः वा पारावारीणपदं प्राप्तुं मर्म वा बोद्धुं नवीनप्राचीनव्याकरणद्वयस्यापि पठनं नितान्तमावश्यकम् । परन्तु चिरन्तनमथवा प्रत्नं संस्कृतसाहित्यमध्येतुं संस्कृते व्याकरणसाम्यम् । वयं यथा कविकुलकमलदिवाकर कालिदासादिकवीनां रुचिररोचिष्णु रचनामधीमहे भाषाशैलींश्लाघनीयाञ्च प्राप्तुमस् तथैव कविभास्करोदयाभूतविद्वद्वरिष्ठ वाल्मीकिवेदव्यासादेः भाषारचनास्थानं जानीमः । अत किमिदं संस्कृतस्य सारल्यं नो

यदेकेनैव व्याकरणेन सकलसंस्कृतसाहित्य समीचीनपरिज्ञानम् ? अस्मिन्नेवोपक्रमे ज्ञेयं यदांगलहिन्दीभाषयोः प्रौढ़ाहार्यं पूर्णज्ञानं प्राचीननिर्मितव्याकरणेन वार्वाचीन रचित व्याकरणेन नहि सर्वेषां शब्दानां रहस्यं प्रकाशितं भविष्यति। यथा हि कश्चिदेकशब्दोऽस्ति, तर्ह्ययं शब्दः कस्माद्धातोः कस्य प्रत्ययस्य संमिश्रणेन निष्पन्नो भवति। काममेव हिन्दी व्याकरणमधीत्य हिन्दी शब्दानथवागंलव्याकरणं समुत्तीर्यागंलशब्दान् जानन्तु। परन्तु ये शब्दाः एतयोः भाषयोः अन्यभाषास्थाः वहवःशब्दाः विविधस्थले बहुधाङ्गीकृताः, तान् शब्दान् कथं हि बोधिष्यति कोऽपि ? कथं वा एतयोः भाषयोः विद्वान् भवितुमर्हति ? एवं अन्यास्वपि भाषास्वियं कठिनता, बिस्तारवशात्सर्वासां विशेषव्याख्यानं नो विधीयते। परन्त्वहो! कीदृशं संस्कृतस्य सारल्यम्, यत्संस्कृते सर्वस्वकीयशब्दत्वात्केवलमेकेनैव संस्कृत-व्याकरणपठनेन सर्वेषां शब्दानां धातुप्रत्ययादीनां प्रचुरपरिचयायाऽलम्। अन्या कठिनता अन्यस्यां भाषायामियं यत्कर्त्तृकर्म क्रियाकलापस्य पर्य्यायानुकूल्यन प्रक्षेपाय नियमो निर्धारितो विद्यते। यथा हिन्दी भाषायां पूर्वं कर्त्तुः तत्पश्चात्कर्मादीनामन्ते च क्रियायाः स्थापनस्थानमुदाहरणञ्च (राम गाँवको जाता है) परन्त्विदमेव वाक्यं कश्चिदेवं कथयति (गाँव को राम जाता है) (जाता है गाँव को राम) तदासौ हिन्दीसंसारमध्ये वालिशश्रेणीमेवालंकरिष्यति। इत्थमेवांगलभाषायामप्यस्ति। (R m goes to Village राम गोज टू विलेज) अस्तु, पूर्वं कर्त्तुः तदनन्तरं क्रियायाः सर्वान्ते च कर्मणः प्रवेशस्थानम् समुद्वीक्ष्यते। अथैतद्वाक्यस्थशब्दानां व्यवहितत्वेनाऽपि वाक्यमिदं त्रुटिपूरितत्वमयिष्यते। परन्तु संस्कृतेऽस्मिन् सम्बन्धे सर्वेषां कृते सर्वथा स्वातन्त्र्यस्य सुदृढं साम्राज्यम्। अस्यां तु यत्र कुत्रापि कर्मादीन् संप्रयुज्य सरलतया वक्तुं नियमस्संतिष्ठते। यथा हि रामो ग्रामं गच्छति, गच्छति रामो ग्रामम्, ग्रामं गच्छति रामो वा। एवमेव प्रतिवाक्यं द्विधा त्रिधा-ख्यातुं व्याकरणस्य कठिनशृङ्खला कमपि संस्कृतज्ञं नो वध्नाति। अतः किमिमानि संस्कृतभाषायाः सारल्यानि स्वीकर्त्तव्यानि नो सन्ति ? विष्णुशर्मा च षड्मासेनैव संस्कृत भाषापण्डितं कर्त्तुं प्रतिज्ञातवान्। इत्थमस्ति क्वापि भाषायां प्रतिज्ञा ?

अतोऽन्तेऽहमिदानीं तान् सर्वान् सनिवेदनं सानुरोधञ्च प्रार्थयामि यत्तेऽन्याः कठिनाः भाषाः विहाय सारल्यवशात्संस्कृतस्यैव पठनपाठने स्वकं रत्नोपमं जीवनं

यापयन्तु । यस्मान्मनुष्यजीवनस्य साफल्यं हस्तगतं स्यात् ।

[किं लेखकमहोदयेन 'नवशक्ति' पत्रे कोऽप्येतत्सदृशो लेखः प्रकाशितो न वा ? तत्रैव तत्सदृशेषु पत्रेषु च संस्कृतस्य सारल्यप्रकाशनं हितकरं नेह संस्कृतपत्रे तथापि आवश्यकमिति प्रकाश्यते-स० सम्पादकः]

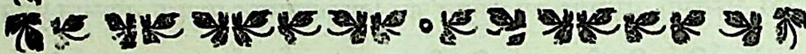

❋ साहित्यकुसुमवाटिका ❋

समालोचकः—श्रीदीनानाथशर्मा शास्त्री सारस्वतः

मुलतानस्थः ।

"कर्त्तव्यशिक्षण (हिन्दू लॉ) ।" अस्य प्रणेता प्रकाशकश्च चिकित्सकचूड़ामणिः श्रीविश्वेश्वरदयालुवैद्यराजः 'अनुभूतयोगमाला' पत्रिकासम्पादकः । आकारः ८॥×५। इञ्चमितः । पृष्ठसंख्या १४६ । मूल्यम् ॥।) । प्राप्तिस्थानम्—अनुभूतयोगमाला आफिस बरालोकपुर (इटावा) यू० पी० ।

इदं हिन्दीभाषानिबद्धं पुस्तकम् । ग्रन्थकर्तुरिदमभिप्रेतं यद्—अद्यत्वे गृहे गृहेऽशान्तिर्विराजते । एतदपोहनं वर्त्तमानाक्षराऽभ्यासरूपशिक्षया न क्रियते; प्रत्युत परिवर्ध्यते । अत्र तु कर्त्तव्यशिक्षणरूपशिक्षैव अशान्तिं द्रवयितुमलं स्यात् । सा च शिक्षा आन्वीक्षिकी–त्रयी–वार्ता–दण्डनीतिप्रभृतिभेदैर्विभक्ता । सैव वास्तविकी शिक्षा । इति विविच्य ग्रन्थकर्त्राऽत्र विविधानामर्थशास्त्राणां संहितानां स्मृतीनामायुर्वेदग्रन्थानाञ्च सारं प्रमथ्य तेनैतत्पुस्तककलेवरं परिपोषितम् ।

स्त्रीणां स्वातन्त्र्येण का हानिः, तत्र जर्मनीदेशस्य का सम्मतिः; अमेरिकयाऽस्य कीदृक्षा दुष्परिणामा अनुभूताः, फ्रांसे कियान् धनव्ययः स्त्रीवेषभूषायां भवति, वर्त्तमानशिक्षिता 'ग्रैजूएटाः' परिणतौ कीदृशीं हानिं प्राप्नुवन्ति, वार्त्तमानिक-न्यायालयानां न्यायस्य कीदृग् दुरवस्था—एतदादिकमशान्तिवीजं भूमिकायां प्रदर्शितम् ।

प्रस्तुतपुस्तके च भिन्नभिन्नाऽपराधिनां दण्डप्रकाराः, राज्ञ आरभ्य दरिद्रपर्य्यन्तं गृहस्थकर्त्तव्यानि—इत्थं प्रदर्शितानि, यत्समवलम्बनेन राजप्रजयोः, पितापुत्त्रयोः, पतिपत्न्योः, भ्रातृभगिन्योः, पुत्त्रपुत्र्योः, श्वश्रूस्नुषयोः, ननान्दृभ्रातृपत्न्योश्च जायमानानां कलहानां शान्तिः स्यात्। कुटुम्बतोऽशान्तिर्व्यपगच्छेत्, गृहे च स्वर्गीयसुखोपलब्धिः स्यात्। इदं हिन्दीपुस्तकं भवन्तः स्वयं पठन्तु, स्वसन्ततिभ्यः स्वपत्नीभ्यश्च पठनार्थं ददतु श्रावयन्तु वा। तर्हि भवतां गृहं स्वर्गमयं स्यात, देशे ग्रामे गृहे च शान्तेर्वातावरणोपलब्धिः स्यादिति सभेरीनादं घोषणा प्रणेतुः। आशासे जनतैतत्पुस्तकं समादृत्य स्वहितं प्राप्नुयात्।

अत्र सर्वविधपाठकानां कृते महोपयोगिनी सामग्री वर्त्तते, येन सर्वविधाधिकारिण एतेन लाभं प्रपत्तुमलम्भूष्णवः स्युः। अत्र 'राजाओं के कर्तव्य, साक्षी के कर्तव्य, खरीद या बिक्री में अन्तर पड़ जाना, गाली गलौज या मारपीट, परपुरुष के साथ स्त्रीसम्पर्क, पति पत्नी के धर्म की व्यवस्था, पत्नीकृत्य, पैतृकसम्पत्तिविभाग विद्या, धन प्राप्ति के मार्ग, अक्षपटल, चातुर्वर्ण्य, चतुराश्रम, कृषि, पुत्रकर्तव्य, स्वामिसेवककर्तव्य, बालशिक्षण, कन्याकर्तव्य, शिष्य, शिक्षक, शरीर को नीरोग बनाने के लिए वेदविहित खाद्य—इत्यादयः १८७ विषया विवृताः। वयमेतद्ग्रहणाय हिन्दीहितैषिणोऽशान्तिग्रस्ताँश्च जनान् प्रेरयामः।

"भूमण्डल के समस्त आर्यसमाजियों से प्रश्न"। प्रणेतुर्नाम अत्र न लिखितम्। पृष्ठसंख्या २०। मूल्यम् -)। शतसंख्याग्रहणेन मूल्यं २)। प्रकाशकः—चौधरी शिशुपाल शरण अग्रवाल, चन्दौसी यू० पी०। एतदेव च प्राप्तिस्थानम्।

अत्र लेखकेन स्वा० दयानन्द प्रणीतसत्यार्थप्रकाशस्य भूमिकायां लिखितया 'इन समुल्लासों में (विशेष कर ग्यारहवें तक) जो कि सत्यमत प्रकाशित किया है, वह वेदोक्त होने से मुझको सर्वथा मन्तव्य है' एतत्प्रतिज्ञया सत्यार्थप्रकाशसिद्धान्तान् आर्यसमाजिकानां मते वैदिकान् विज्ञाय समस्ताऽऽर्य्यसमाजिकान् प्रति त्रय ँ प्रश्ना ँ कृताः।

तत्र प्रथमः प्रश्नः—'आर्यसमाजियों को मृतक मनुष्य का मांस खाने की आज्ञा' इति। द्वितीयः—'गू-गोबर और हवनसे दुर्गन्ध दूर करने की फिलास्फी' इति। तृतीयः 'स्वामीजी का विचित्र नुसखा—(गर्भ पर गर्भ) इति सत्यार्थप्रका-

शस्थवचनानामुपरि कृतान् एतान्त्रीन् प्रश्नान् अवलम्ब्य स्वकीयटीकाटिप्पणी सुन्दर-प्रकारेण कृता । अन्ते च श्रीयुतगान्धिमहाशयस्य आर्यसमाजिनां विषये सम्मति-रपि 'यङ्ग इण्डिया' त उद्धृता ।

अत्रत्याटीकाटिप्पणी मनोहरप्रकारेण लिखिता । सनातनधर्म्मभिर्जनैर्द्रष्टव्यो-ऽयं निबन्धः (ट्रैक्ट) । एतत्प्रश्नत्रितयस्याऽऽर्य्यसमाज द्वारा उत्तरप्राप्त्यनन्तरं लेखकोऽन्यानपि प्रश्नान् प्रचिकाशयिषति । आर्यसमाजेन अनुयोगितया वा प्रतियोगितया वा सम्बद्धा जना इमं निबन्धमवश्यं पश्यन्त्विति निवेद्य विरम्यते ।

❀ जीवनम् ❀

(नेपोलियन बोनापार्ट नाम्नः महापुँसः ।)

लेo—सुखदेव भद्रानी, बीकानेर (राजपुताना)

(१) योरोपदेशीये-तिहासे—एकोऽद्वितीयप्रतिभाशाली पुरुषो बभूव, स स्व-वीरत्व—साहसमतिभिः, साधारण-स्थित्यामपि फ्रांसस्य सम्राडभूत् । स लघुतरा-न्प्रदेशान्स्वायत्तीकृत्य फ्रांसं सकलदेशाग्रगण्यमकरोत् । नेपोलियनस्य-जन्म १७६९ ईशवीये वर्षे कार्तिकानाम्नि द्वीपेऽभूत्, तदा सर्वे तत्रत्याः पुरुषा अन्योन्यहन्तारः आसन्, शिष्टाचारस्य लेशोऽपि नाभूत्, गृहे कलत्राणि गदर्भवत्कार्यमकुर्वन्, ईदृशे समाजे नेपोलियनस्य शिक्षाऽविद्यत । तस्य पिता एको वाकीलोऽभूत्, मातुश्च लेटिजिया नामासीत्, सा शिक्षितापि विचारशीलाभूत्, तस्याः मितव्य-येनाति—प्रसिद्धाभवत् । अस्याः शिक्षाया अयं परिणामोऽभूत्, यत्, फ्रांसस्य सम्राजाभूतेनासंख्यं द्रव्यंप्राप्तम्, परमनेन तस्यापव्ययो न कृतः ।

शैशवावस्थायामयं फ्रांसे विद्यां प्राप्तुमगमत् । अयं तत्रत्यैः धनिकपुत्रै स्सह शिक्षां गृहीतुमारब्धवान् ते सर्वे नेपोलियनं तिरस्कृतदृष्ट्यापश्यन्, येनायं दुःखितो भवतिस्म ।

अस्या अतिविलक्षणा मति रासीयां दृष्ट्वा सर्वेऽध्यापकाः आश्चर्यान्विता अभू-वन् । लेख विषयेऽनेनानेक पारितोषिकान्यपि प्राप्तानि । अयं धर्मश्रद्धा मकरोत्,

अस्यमनः राष्ट्रोदासीनत्वमालोक्य क्षुब्धमभूत्, अयमैच्छद्यदहं कार्यक्षेत्रमुत्पाद्य मनुष्यहितसम्पादनकार्यं करवै ।

परिजनैस्सह प्रेमाणमकरोत्, मात्रासहाप्यधिकं सत्कारादिकमकारीत्, फ्रांसस्य सम्राड्भूत्वापि मातुः संस्कारन्तु पूर्ववदेवारक्षत्, स एवमवोचत्सदसि—यन्ममोन्नतिकारणं केवलं माता—एवास्ति । वस्तुतो बालभविष्यः जनन्या उपरि वर्त्तते ।

सैनिकां शिक्षां समाप्य कटक ऊषितुमारब्धवान्, वृत्तिं गृहीत्वा गृहपालनमकरोत्, अस्य लघुतरं पदमासीत् परमस्य युद्धकौशलं दृष्ट्वा महत्तमाः युद्धविद्या विशारदास्तथानुभविसेवकाश्चमत्कृता अभवन् । अयं व्यावहारिककुशलता दूरदर्शितयोरपि कुशलोऽभूत् । अनेनैव फ्रांसे शान्तिः स्थापिता ।

नेपोलियनस्य राज्यकालतः पूर्वं तत्रैको महा—राष्ट्रविप्लवोऽभूत् । येन देशस्य स्थितिः परिवर्तिताभूत् । सर्वत्र पुरुषा दुःखिता अभूवन् । शत्रुभिरधिकारिणामधिकाराः गृहीताः सहस्रशः स्त्री पुरुषाः मृत्युं गताः, तदापि सुखं न प्राप्तम् । न्यायादीनां कोऽपि नियमो नाभूत् । राष्ट्रस्य सकलान्यङ्गानि विश्रृंखलान्यासन् । अस्यामवस्थायामीश्वरेण नेपोलियनः फ्राँस सम्राड् प्रेषितः । अस्य विलक्षणमति वीरत्वाभ्यां पुमांसः मुक्तकण्ठाः स्वागतमकुर्वन् । फ्राँसायैतद्दशशासकस्यावश्यकताभूद्यो भयङ्करप्रलयानुदस्य सम्मुखे भवेत् ।

नेपोलियनः शीघ्रमेवोत्साह पूर्वकं कार्यं कर्तुमारब्धवान्, तस्याहोरात्रकार्यकरणे कोऽपि समानतां न गतः, स लघुतमाः वार्ता अपि स्वयमेवापश्यत् राज्य-विरुद्ध लेखने सति समाचार सम्पादकान्नाताड़यत् । येऽपमानसूचकान् शब्दान् अकथयन् तान् देशाद्बहिष्कृतानकरोत् । एवं करणेऽस्य विरुद्धपुरुषाः अपि भयान्विताः सञ्जाताः ।

सर्वत्रानेन शिक्षालयाः स्थापिताः, सिद्धान्तानुसारं शिक्षाभवितुमारब्धवती । सर्वत्राखिलानि कार्याणि नियमानुसारेणाभूवन् । स्त्रीभ्यः पतिव्रतधर्मस्यादेशमदात् । तस्य राज्ये सर्वत्र शान्तिरभूत् कालान्तरं स युद्धं कर्तुमारब्धवान्, शनैः २ समीपस्था देशास्तथा, इटली हालेण्ड, स्वीटजरलेण्ड, देशा अपि स्वायत्तीकृताः ते सर्वे नेपोलियनं स्वस्वामिनं मन्तुमारब्धवन्तः, यदास्य प्रभुत्वमधिकमभूत्तदा पराजितान्देशान्प्रति दुर्व्यवहर्तुमारब्धवान् । स्वकार्यसाधनार्थमन्येषां कार्यं

किञ्चिदपि नापश्यत् येनास्य बहवः पुरुषा विरुद्धाः सञ्जाताः। स्वार्थवशे भूत्वानेन लक्षशो योद्धारः रणे हताः।

इङ्गलैण्डदेशेन सहास्य शत्रुताभूद्येन इङ्गलैण्डदेशभूपालोऽनेकदेशानां सहायतां गृहीत्वानेन सहायुद्ध्यत। अस्मिन्युद्धेऽयं परास्तोऽभूत्। इङ्गलैण्डनृपः इमं कारावासे निधाय हेलीना-नामके द्वीपेऽप्रैषीत्। तत्र १८२१ ईशवीयेऽयं युद्धवीर मृत्युं गतः। नेपोलियनस्य राज्यलक्ष्मी दीर्घकालं नावसत्परन्त्वयं साधारण-पुरुषोऽपि नाभूत्। अस्य नाम लोकस्येतिहासेऽमरं भविष्यतीति।

—

सूक्तिसुधा----

सज्जनप्रशंसा।

सुजनो न याति वैरं परहित-निरतो विनाशकालेऽपि।
छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य ॥ १ ॥

यदमी दशन्ति दशना, रसना तत्स्वाद-सौख्यमनुभवति।
प्रकृतिरियं विमलानां, क्लिश्यन्ति यदन्यकार्येषु ॥ २ ॥

शरदि न वर्षति गर्जति, वर्षति वर्षासु निःस्वनो मेघः।
नीचो वदति न कुरुते, न वदति सुजनः करोत्येव ॥ ३ ॥

उत्कर्षवान् निजगुणो यथा यथा याति कर्णमन्यस्य।
धनुरिव सुवंशजन्मा तथा तथा सज्जनो नमति ॥ ४ ॥

विप्रियमप्याकर्ण्य ब्रूते प्रियमेव सर्वदा सुजनः।
क्षारं पिबति पयोधेर्वर्षत्यम्भोधरो मधुरमंभः ॥ ५ ॥

अनुकुरुतः खलसुजनौ अग्रिम-पाश्चात्यभागयोः सूच्याः।
विदधाति रन्ध्रमेको मुद्रणमस्यापरोऽपि पिदधाति ॥ ६ ॥

(केषामपि)

श्रीभारतधर्म्ममहामण्डल, बनारस द्वारा संचालित—

अखिल भारतवर्षीय धार्म्मिकाध्यात्मिक-संस्कृतविश्वविद्यालय,

परीक्षा फल, सन् १९३९ ई० ।

व्याकरण शास्त्री ।

प्रथम श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
११८	ओंकार प्रसाद शर्म्मा गौड़,	नारनौल, पटियाला स्टेट ।

द्वितीय श्रेणी ।

३६	धर्म्मदेव पाण्डेय	बरौली, छपरा ।

व्याकरण विशारद (मध्यमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

३८० श्री पं० दुर्गाशंकर याज्ञिक, राजगुरु, ३४ गढ़वासीटोला, बनारस ।

तृतीय श्रेणी ।

३८६	चन्द्रशेखर तिवारी	बूढ़ानाथ, भागलपुर ।
३८७	रामकर्ण झा	बूढ़ानाथ, भागलपुर,

व्याकरण प्रवेशिका (प्रथमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

४६६	विमलाचरण छान्दोगी	चौरा, मेदिनीपुर, बंगाल ।
२८१	पं० धर्म्मदत्त त्रिपाठी	खाराधर, कराची ।
१७७	नटवरलाल पंड्या	डी० एल० सं० पाठशाला, बंबई ।
३०६	रघुनाथ पाण्डेय	एकमा, सारन ।

द्वितीय श्रेणी ।

८२	पुरोहित पार्वतीशंकर हरिवल्लभ,	साँधियर, सूरत ।
८७	पंड्या कमलाशंकर नाथूभाई	,,
१८०	हरगोविन्द ठाकुर	डी० एल० संस्कृत पाठशाला, बंबई ।
१९९	गोविन्द गजानन राहुलकर	वडगाँवकरचाल, शोलापुर ।
२०१	विट्ठल कोंडीबा सुतार	बड़गाँवकर चॉल, शोलापुर ।
२३२	लुसप्रसाद उपाध्याय	मटिहानी, दरभंगा ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
३०७	रामनाथ त्रिपाठो	एकमा, सारन ।
३१२	रामजन्मप्रसादसिंह	,,
३१३	जनकदेव महतो	,,
३८९	बद्रीप्रसाद शर्मा	बूढ़ानाथ, भागलपुर ।

तृतीय श्रेणी ।

३९	पं० रामायोध्या त्रिवेदी	वरौली, छपरा ।
८९	भट्ट रमणलाल नाथूभाई	सांधियर, सूरत ।
८३	पुरोहित प्रसन्नकुमार केशवराम	,,
८४	शुक्ल यशवन्तराय	,,
८५	जमीयतराम हरजीवन पंड्या	,,
८६	पंड्या गणपतिशंकर मणिशंकर	,,
१०५	पं० पंचानन मिश्र	नयागाँव, भागलपुर ।
१०९	घनश्याम तिवारी	,,
११६	मोहनलाल	कृष्णगढ़, राजपूताना ।
१२३	मंगलदत्त गौड़	नारनौल, पटियाला स्टेट,
१३३	विद्याभूषण शर्म्मा	पुनपुन, पटना ।
१७८	हरनारायण जोशी	डो० एल० संस्कृत पाठशाला, बंबई ।
१८६	गंगाशंकर भट्ट	,, ,,
२००	शंकर नागेश कुलकर्णी	वडगाँवकर चाल, शोलापुर ।
२२९	रामदत्त उपाध्याय अधिकारी	मटिहानी; दरभंगा ।
२२९A	रामचन्द्र झा	,,
२३०	भानुभक्त उपाध्याय	,,
२३१	तुलसीराम शर्म्मा	,,
२३३	प्रेमप्रसाद उपाध्याय	,,
२८२	वेदप्रकाश शर्म्मा	खाराधर, कराची ।
३०८	बटेश्वर ओझा	एकमा, सारन ।
३०९	सूर्य्यप्रसादलाल	,,
३१०	शिवधरप्रसादसिंह	,,
३११	बलदेव पाण्डेय	एकमा सारन ।
३८१	हरिपद चक्रवर्त्ती	कोमिल्ला, त्रिपुरा, बंगाल ।

Funding: Tattva Heritage Foundation,Kolkata. Digitization: eGangotri.

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
३८८	विभूतिभूषण आचार्य	बूढ़ानाथ, भागलपुर ।
३९०	अतुल्यप्रसाद पाण्डेय	"
४४०	पं० चन्द्रदेव मिश्र	भरतखंड डेवढ़ी, भागलपुर ।
४७८	गौरीशंकर जोशी	परिव्राजक महामंडल, काशी ।

व्याख्यान विशारद (मध्यमा)

२७५	जगदीशप्रसाद मिश्र	शक्करबाजार, इन्दौर ।

व्याख्यान प्रवेशिका (प्रथमा)

७४	दामोदरप्रसाद मिश्र	शक्करबाजार, इन्दौर ।

साहित्याचार्य्य ।

प्रथम श्रेणी ।

२०५	अनन्तविष्णु काले	बड़गाँवकर चाल, शोलापुर ।
११९	रामरक्षपाल शर्म्मा पाण्डेय	नारनौल, पटियाला स्टेट ।

द्वितीय श्रेणी ।

४३६	श्रीचन्द्रशेखर झा	भरतखंडड्योढ़ी, भागलपुर ।
२५६	शिवहरलाल भट्ट	पोरबन्दर ।

साहित्य शास्त्री ।

प्रथम श्रेणी ।

२११	उमापद बनरजी	सूरी, वीरभूमि, बंगाल ।

द्वितीय श्रेणी ।

१६३	जनार्दन नारायण पंडित	श्रीमरुस्थलीय संस्कृत पाठशाला शोलापुर ।
२३६	शिवलिंग शिवाचार्य	"
४३९	राणा दिग्विजयसिंह वहादुर	भरतखंडडेवढ़ी, भागलपुर ।
२३६	नेत्रलाल उपाध्याय	मटिहानी, दरभंगा ।

साहित्य विशारद (मध्यमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

४७	पं० लक्ष्मीनारायण शर्म्मा	सत्यनारायण मंदिर, गोंदिया ।

द्वितीय श्रेणी ।

९	शिवपूजन पाण्डेय	दार्जिलिंग ।
४७०	अम्बिकारंजन उत्थासनी	चौरा, मेदिनीपुर, बंगाल ।

तृतीय श्रेणी।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र।
९२	भाया गजानन नरहरिशंकर	साँधियर, सूरत।
९३	जोशी नटवरलाल सूर्य्यराम	,,
४०४	शत्रुघ्न तिवारी	बरौली, छपरा।
५२१	खण्डेराव तुकाराम केसकर (कुलकर्णी)	वडगाँवकर चाल, शोलापुर।

साहित्य प्रवेशिका (प्रथमा)।

प्रथम श्रेणी।

१९२	रामदास नारायण क्षीरसागर	बड़गाँवकर चॉल, शोलापुर।
९०	गणपतिशंकर प्रेमशंकर त्रिवाड़ी	साँधियर, सूरत।

द्वितीय श्रेणी।

४६	पं० सत्यनारायण शर्म्मा	सत्यनारायण मंदिर, गोंदिया।
८८	चन्द्रकान्त विश्वनाथ पुरोहित,	सांधियर, सूरत।
८९	दिनमणिशंकर इच्छाशंकर भट्ट	,,
१६१	मोतीलाल गुणमणिराम त्रिपाठी	श्रीमरुस्थलीय संस्कृतपाठशाला शोलापुर
१८८	भगवान श्यामराव माढ़ेकर	बड़गावकर चाल, शोलापुर।
१९१	नागया बसया स्वामी	,,
१९३	कुमारी सोनूं दामोदर हनुमंते	,,
१९६	कुमारी गंगू एकनाथ पुलुजकर	,,

तृतीय श्रेणी।

१६२	मोहनलाल राधाकृष्ण जोशी	श्रीमरुस्थलीय संस्कृत पाठशाला, शोलापुर।
१७४	पूंजीराम जोशी	डी० एल० संस्कृत पाठशाला, बंबई।
१८७	प्रभाकर पुरोहित	,,
१८९	नारायण वेंकटेश कुलकर्णी	वड़गाँवकर चॉल, शोलापुर।
१९३	कुमारी गंगू गणेश रानडे	,,
१९५	कुमारी सुन्दर रामचन्द्र हजूरे	,,
१९७	कुमारी मैना काशीनाथ वेदपाठक	,,
२७८	रामवली पाण्डेय	खाराधर, कराची।
२७९	रामावध त्रिपाठी	,,
२८०	रामउजागिर त्रिपाठी	,,
४१८	चन्द्रकेशप्रसाद साही	एकमा, सारन।

वेद विशारद (मध्यमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
१२२	देवदत्त शर्म्मा	नारनौल, पटियाला स्टेट ।

वेद प्रवेशिका (प्रथमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

३५३	दलपतराम त्रिवेदी	पोरबन्दर (काठियावाड़) ।

द्वितीय श्रेणी ।

१८१	मूलशंकर जोशी	डी० एल० संस्कृत पाठशाला बंबई ।
१८२	अम्बालाल द्विवेदी	,,
३५१	हरिशंकर भट्ट	पोरबन्दर ।

तृतीय श्रेणी ।

१७९	कान्तिलाल माधवराम पंड्या	डी० एल० संस्कृतपाठशाला, बंबई ।
१८३	बालकृष्ण गुणवन्तराम व्यास	,,
१८५	जोशी मोहनलाल	,,
३०२	महाकान्त मिश्र	बूढ़ानाथ, भागलपुर ।
४८६	रघुवरदयालु शर्म्मा	नारनौल, पटियाला स्टेट ।

आगम शास्त्री ।

तृतीय श्रेणी ।

६६९	शशिभूषण चक्रवर्ती	चौरा, मेदिनीपुर (बंगाल)

दर्शन प्रवेशिका (प्रथमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

३४८	मातृदत्त द्विवेदी	सत्यनारायण मंदिर, गोंदिया ।

ज्यौतिष शास्त्री ।

द्वितीय श्रेणी ।

३८२	प्रतापनारायण झा	बूढ़ानाथ, भागलपुर ।

ज्यौतिष विशारद (मध्यमा) ।

तृतीय श्रेणी ।

३४७	मुरलीधर शर्म्मा	सत्यनारायण मंदिर, गोंदिया ।
५५३	रामयश तिवारी	मिरजापुर, वसन्त, सारन ।

ज्यौतिष प्रवेशिका (प्रथमा)।

प्रथम श्रेणी।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र।
१८५	गंगाधर शर्म्मा गौड़	सिरकी महाल, कानपूर।
१	रामानन्द मिश्र	दार्जिलिंग।

द्वितीय श्रेणी।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र।
२५७	वल्लभराम भट्ट	पोरबन्दर (काठियावाड़)
२५८	हिम्मतराम शर्म्मा जानी	,,
२५९	रेवाशंकर जोशी	,,
२६०	गोविन्दजी शर्म्मा	,,
२६१	भट्ट बालाशंकर शर्म्मा	,,
३३८	मिट्ठूलाल शर्म्मा	भारतीभवन भोपाल।
४२८	लक्ष्मीनारायण पालीवाल	मैनपुरी।
४६७	श्रीअद्वैतचरण भौमिक	चौरा मेदिनीपुर बंगाल।
५५५	श्री यमुना मिश्र	मिरजापुर बसन्त सारन।
५५६	रामनाथ पाण्डेय	मिरजापुर बसन्त सारन।

धर्म्मशास्त्र, शास्त्री।

द्वितीय श्रेणी।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र।
२९८	श्रीशुकदेव झा	बूढ़ानाथ भागलपुर।
५१९	चन्द्रशेखर शर्म्मा मिश्र	भारतीभवन भोपाल।
५२०	सुरेशनारायण मेहता	,,

धर्म्मशास्त्र विशारद (मध्यमा)।

प्रथम श्रेणी।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र।
९१	बालकृष्ण चिन्तामणिशंकर भाया	साँधियर, सूरत।

तृतीय श्रेणी।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र।
२०३	लक्ष्मण काशीनाथ उपाध्ये	वडगाँवकर चाल शोलापुर।

कर्म्मकाण्ड, आचार्य्य।

द्वितीय श्रेणी।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र।
५८	चिरंजीलाल शास्त्री	चन्दौसी।

शास्त्री।

द्वितीय श्रेणी।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र।
५२४	पंकजाक्ष क्रियाविशारद	चौरा, मेदिनीपुर, बंगाल।

विशारद (मध्यमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
३०१	श्रीकैलाश झा	बूढ़ानाथ, भागलपुर ।

प्रवेशिका (प्रथमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

९४	धीरूभाई नथ्थूभाई पुरोहित	साँधियर सूरत ।

वेदान्त प्रवेशिका (प्रथमा) ।

द्वितीय श्रेणी ।

३०३	जगदीशगिरि	बूढ़ानाथ, भागलपुर ।

न्यायवैशेषिक प्रवेशिका (प्रथमा) ।

द्वितीय श्रेणी ।

४४३	वी० नरसिंहाचार्य्य	मेलकोट, मैसोर ।

तृतीय श्रेणी ।

४०४	के० रामानुजैय्यंगार्य्यः	मेलकोट, मैसोर ।
४४६	वी.एस.आर.आर. अलासिंगराचार्य्यः	„

हिन्दी साहित्य, आचार्य्य ।

प्रथम श्रेणी ।

४३७	केशवचन्द्र जायसवाल	भरतखंडड्योढ़ी, भागलपुर ।

द्वितीय श्रेणी ।

२०६	श्रीमती कुमारी सुमति बाई	वड़गाँवकर चाल, शोलापुर ।
४८८	एकलाल झा	भरतखंड डेवढ़ी, भागलपुर ।

हिन्दी शास्त्री (हिन्दी भूषण) ।

द्वितीय श्रेणी ।

१२०	जगन्नाथप्रसाद गौड़	नारनौल, पटियाला स्टेट ।
१२१	शंभूप्रसाद प्रसाद खाण्डल	„

विशारद (मध्यमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

४९ A	विश्वनाथप्रसाद पाण्डेय	दौलतगंज, छपरा ।
५५१	श्रीमती शरतकुमारी देवी	परिव्राजक महामंडल, काशी ।

द्वितीय श्रेणी ।

८	हृदयनाथ तिवारी	दार्जिलिंग ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
५०	सच्चिदानन्द पाण्डेय	दौलतगंज छपरा ।
१३४	कपिलदेवनन्दन पाण्डेय	पुनपुन पटना ।
१८५	मथुरानाथ शर्म्मा	आरा ।
३७४	श्रीरामसिंहासनप्रसाद	वर्द्धमान बंगाल ।
४१९	कमलाप्रसाद श्रीवास्तव	एकमा. सारन ।
५११	थानवी रमणलाल	धन्वन्तरि पाठशाला, हैदराबाद (सिंध)
५१२	व्यास देवदत्त	"

तृतीय श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
१८६	चन्द्रिकादत्त शर्म्मा	आरा ।
२८७	रामलखन ठाकुर	"
३००	श्रीनन्दकिशोर झा	बूढ़ानाथ भागलपुर ।
३२२	वैद्यनाथ मिश्र	अमावाँ मुंगेर ।
३३०	रुद्रानन्द पाठक	
३४०	परमानन्द सिंघई	कलकत्ता ।
३६९	रामस्वरूप चतुर्वेदी	आरा ।
३९१	श्रीमती यमुना देवी	ग्वारीघाट जबलपुर ।
४२०	कपिलदेव ओझा	एकमा, सारन ।
४५२	महादेव शर्म्मा पीपलवा	रामगढ़, जैपुर स्टेट ।
४६४	रामनरेश पाठक	आरा ।
४६५	यमुनादत्त चतुर्वेदी	"
५३९	शुभनारायण गिरि	दौलतगंज छपरा ।
५५०	इन्द्रदेव त्रिपाठी	"

हिन्दी साहित्य प्रवेशिका (प्रथमा) ।

प्रथम श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
४०१	केशवराम यादव	परिव्राजक महामंडल, बनारस ।

द्वितीय श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
३३६	घनश्यामदास अग्रवाल	भारतीभवन, भोपाल ।
१२	भरत मिश्र	दार्जिलिंग ।
४०२	जंगबहादुरसिंह	परिव्राजक महामंडल, बनारस ।

तृतीय श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र ।
११५	कुँवर कान्हसिंह मेहता ।	कृष्णगढ़, राजपुताना ।
२०९	श्रीमती सुशीला देवी	नारनौल, पटियाला स्टेट ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
२५३	सुखदेवप्रसाद शर्म्मा	खाराधर, कराची।
४००	मेवादास	परिव्राजक महामंडल, बनारस।

धर्म्मप्रभा।

प्रथम श्रेणी।

३७८	श्रीमती यशोदा देवी	वर्द्धवान (बंगाल)

द्वितीय श्रेणी।

४४१	श्रीमती चन्द्रकला देवी	भरतखंड डेवढ़ी, भागलपुर।
३६७	कुमारी चन्द्राणी प्रधान विशारद,	भारतीभवन भोपाल।

कुमारी धर्म्म प्रवेशिका।

तृतीय श्रेणी।

३३१	श्रीमती लीलावती देवी	अमावाँ, मुँगेर।
३५९	श्रीमती माहेश्वरी देवी	वर्द्धवान बंगाल।

अंगरेज़ी, सीनियर।

प्रथम श्रेणी।

४०५	उमेश त्रिपाठी	परिव्राजक महामंडल बनारस।

अंगरेज़ी, जूनीयर।

प्रथम श्रेणी।

४१७	सुन्दरगोपाल साहा	परिव्राजक महामंडल, बनारस।

द्वितीय श्रेणी।

११२	सुगनसिंह मेहता	कृष्णगढ़ राजपुताना।
११४	कुँवर कान्हसिंह मेहेता	,,

तृतीय श्रेणी।

११३	देवीनारायण मीरमुंशी	कृष्णगढ़, राजपुताना।
२७६	श्री हरिप्रसाद	वर्द्धवान, बंगाल।
३७७	शिवनारायण गुप्त	,,
५५४	गिरीशदास पाण्डेय	मिरजापुर, बसन्त सारंग।

नीचे लिखे रोल नंबर के परीक्षार्थियों का परीक्षा फल अभी विचाराधीन है:—

३८, १०९, ११०, २३९ २६०, २४२, २४३, २४४, २४५, २४६, २१९, २८४, ३२१, ४८०, ४८१, ४८२।

॥ श्रीः ॥

श्री भारत धर्म्ममहामण्डल, बनारस द्वारा संचालित—

अखिल भारतवर्षीय धार्मिकाध्यात्मिक—संस्कृत—विश्वविद्यालयान्तर्गत

काशी आयुर्वेदसंमिलनी (यू० पी० गवर्नमेण्ट द्वारा रजिस्टर्ड)

परीक्षा फल सन् १९३९ ई० ।

आयुर्वेद आचार्य्य ।

प्रथम श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
२२६	हरिराम शास्त्री	अमृतसर ।
५९	पं० नारायण शर्म्मा जकाटे	अरवी

द्वितीय श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
२१३	श्रीनिवास शास्त्री	राजगढ़, बीकानेर स्टेट ।
४३२	मुरारिलाल गौड़	मैनपुरी ।
५१५	वासुदेव शर्म्मा	करौली, राजपुताना ।
५२२	दाताराम पाठक	वृन्दावन, मथुरा ।
५२३	पुरुषोत्तम दीक्षित	,,

आयुर्वेद शास्त्री

प्रथम श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
३७२	श्रीमती उमातारा देवी	नं० ३४ गढ़वासीटोला, बनारस ।
२२५	ब्रह्मानन्द शर्म्मा	अमृतसर ।
३३३	लक्ष्मण उपाध्याय	मटिहानी, दरभंगा ।
३७	मुरारिशरण पाण्डेय	बरौली, छपरा ।

द्वितीय श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
५२	परमेन्द्रदत्त गौड़	जालौन ।
१३६	महावीरप्रसाद सहल	चुरू, बीकानेर स्टेट ।
२१२	श्रीरामजी वैद्य	राजगढ़, बीकानेर स्टेट ।
२७३	लक्ष्मीदत्त शर्म्मा	शक्कर बाजार, इन्दौर ।
३२३	रामशरण शर्म्मा	अमावाँ, मुँगेर ।
३२६	राघव शुक्ल	,,
३२८	रामदहिन त्रिवेदी	,,

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
३३२	चन्द्रकुमार उपाध्याय	मटिहानी, दरभंगा।
३४१	अनन्तराम शर्म्मा ओझा	फ़ाजिल्का, पंजाब।
३९८	बद्रीप्रसाद मिश्र	ग्वारी घाट, जबलपुर।
४०६	अनिल कुमार राय	तिलुड़ी, बंगाल।
४०७	गंगागति गोस्वामी	"
४०८	कृष्णकिशोर चौधुरी	"
४०९	क्षितीश्वर फ़ौजदार	"
४३१	विष्णुदत्त दीक्षित	मैनपुरी।
४३८	कुमार सुरेन्द्रनारायणसिंह	भरतखंड डयोढ़ी, भागलपुर।
४६१	केदारनाथ पाण्डेय	आरा।
४६२	रामवृक्ष मिश्र	"
४६३	राधेश्याम पाण्डेय	"
४८५	कुञ्जविहारी त्रिपाठी	बारा, फ़तेहपुर।
४९४	काशीप्रसाद मिश्र	गोरखपुर, जबलपुर।
५१३	रामप्रसाद बिस्मिल	कठारा, कानपूर।
५२६	शिवकुमार त्रिवेदी	सीतापुर।
५४६	श्रीमती गोदावरी देवी	लखीमपुर, खीरी।

आयुर्वेद—वैद्यभूषण।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
६२	वासुदेवानन्द	सलकिया, हवड़ा।
६३	जगदीशनारायण मिश्र	"
१०३	चतुर्भुज	धन्वन्तरि पाठशाला, हैदराबाद सिन्ध।
२२४	विपिनविहारी चुन्नीलाल चटपट,	अम्बाजी रोड़, सूरत।
२२७	सुन्दरलाल	अमृतसर।
३९६	कैलाशचन्द्र उपाध्याय	ग्वारीघाट, जबलपुर।
३९७	डा० रामचन्द्र दुबे	ग्वारीघाट, जबलपुर।
३९९	रामनाथसिंह	"
४२१	लालजी दुबे	एकमा, सारन।
४९८	कृष्णदत्त मेहता वैद्य	चौक, भूपाल।
५४२	श्रीमती पार्वती देवी	लखीमपुर (खीरी)
५४३	श्रीमती रामप्यारी देवी	"
५४४	श्रीमती रामकुमारी बाई	"

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
५४५	रामआधारेलाल श्रीवास्तव	लखीमपुर (खीरी)
५४७	श्रीमती विद्यावती देवी	,,

आयुर्वेद मध्यमा ।

प्रथम श्रेणी ।

४११	अमूल्यरत्न सेन वकील	तिलुड़ी, बंगाल ।
४१२	जगदानन्द राय	तिलुड़ी, बंगाल ।
४९१	ओंकारसिंह	गोरखपुर, जबलपुर ।
१५२	सत्यनारायण मिश्र	श्रीकृष्ण औषधालय, गोंदिया ।
२३	हनुमानप्रसाद	अरवी ।

द्वितीय श्रेणी ।

२५	श्रीगोवर्द्धनदास	बेलगुण्ठा, गंजाम ।
३२	रामकिशोर मिश्र	गया ।
७१	रामअवतार पाण्डेय	कराची ।
१२७	सोनेलाल पाण्डेय	सिरकी महाल, कानपूर ।
१४०	हरिराम शर्म्मा	मुकुन्दगढ़, जैपुर ।
१५३	मूलचन्द शर्म्मा	श्रीकृष्ण औषधालय, गोंदिया ।
१७०	देवराज तिवाड़ी	होशंगाबाद ।
२६५	नरोत्तमलाऊ	सिन्धुमार्त्तण्ड आयुर्वेद विद्यालय, हैदराबाद (सिन्ध) ।
२९२	शिवपूजन मिश्र	आरा ।
३४३	दीनदयालु शर्म्मा	फ़ाजिल्का, पंजाब ।
३४४	चुन्नीलाल शर्म्मा	,,
३४६	अक्षयचन्द्र शर्म्मा	,,
३९२	लक्ष्मीप्रसाद मिश्र	ग्वारीघाट, जबलपुर ।
४१०	रामकिंकर चौधुरी	तिलुड़ो बंगाल ।
४३४	श्यामलाल शर्म्मा	मैनपुरी ।
४६८	श्रीभूषणचन्द्र सामन्त	चौरा, मेदिनीपुर, बंगाल ।
४७२	रामचन्द्र शर्म्मा चतुर्वेदी	नईपेठ, उज्जैन ।
५०७	राधेश्याम गणेश शास्त्री त्रिवेदी	,,

तृतीय श्रेणी ।

१	द्वारिकाप्रसाद दीक्षित	काटूकोठी, कानपूर ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
३	नारायणदास त्रिपाठी	काहूकोठी, कानपूर
२४	विट्ठलप्रसाद	अरवी।
३१	रामप्रसाद पाठक	गया।
४३	इन्द्रमणि शर्म्मा	टेहरी, गढ़वाल।
५४	गजेन्द्रदत्त गौड़	जालौन।
७२	लेखराज शर्म्मा भारद्वाजरत्न	कराची।
७४	रामशरण जखमोला	,,
७५	मंगलानन्द कुकरेती	,,
९७	वैद्य अमृतलाल मोतीराम	साँधियर, सूरत।
१७३	नर्मदाशंकर पुरोहित	डा. एल्. संस्कृतपाठशाला, बंबई।
२१५	जयदेव चन्दोला	देहरादून।
२१८	महेशानन्द शर्म्मा	ऋषिकेश, देहरादून।
२१९	कुलानन्द शर्म्मा	,,
२३५	ब्रह्मानन्द मिश्र	मटिहानी, दरभंगा।
२६९	महावीर चौधुरी	घोघरडीहा, दरभंगा।
२८८	सिद्धेश्वर शर्म्मा	आरा।
२८९	विश्वनाथ पाण्डेय	,,
२९०	बलदेव पाण्डेय	,,
२९१	ब्रह्मेश्वर उपाध्याय	,,
३४५	बस्तीराम शर्म्मा	फ़ाजिल्का, पंजाब।
३८५	केदारनाथ मिश्र	बूढ़ानाथ सं० पा० भागलपुर।
४२६	होरीलाल तिवाड़ी	मैनपुरी।
४२८	चरणविहारीलाल मिश्र	,,
४२९	कुँवर सुजानसिंह चौहान	,,
४३०	उमाशंकर वैश्य	,,
४४७	श्रीकृष्णलाल झा	मटिहानी दरभंगा।
४५१	महावीरप्रसाद शर्म्मा	रामगढ़, जैपुर।
४५८	रामचन्द्र व्यास	३५ गढ़वासीटोला, काशी।
४९०	श्रीमती रामकलीबाई	गोरखपुर, जबलपुर।
४९२	बाबूलाल पाण्डेय	,,
४९३	विश्वनाथसिंह	,,

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
५४०	ठाकुर ध्यानपालसिंह यादव	फ़ीरोज़ाबाद, आगरा।
५५	अवधेशदत्त पाण्डेय	मिर्ज़ापुर, बसन्त, सारन।

आयुर्वेद प्रथमा।

प्रथम श्रेणी।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
४१४	बाबू मनोरंजन मुखोपाध्याय	तिलुड़ी, बंगाल।
३१८	पं० चेतराम शर्म्मा	खुदागंज, शाहजहाँपुर।
२२	रामशरण लाल	हमीरपुर।
१६	मु० रामदीन शिवहरे	,,
१९	सरदारसिंह वर्म्मा	,,

द्वितीय श्रेणी

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
१७	रामा वैश्य	हमीरपुर।
१८	बद्रीप्रसाद वैश्य	,,
२०	सीताराम मिश्र	,,
२१	बद्रीसिंह	,,
२६	अर्जुनप्रसाद त्रिपाठी	बेलगुण्ठा, गंजाम।
२९	रामनाथ द्विवेदी	हमीरपुर।
३०	मन्नीलाल वैश्य	,,
९५	गिरिजाशंकर गणपतिराम जोशी	साँधियर, सूरत।
९६	वैद्य भालचन्द्र मणिशंकर	साँधियर, सूरत।
१४१	जगदीशप्रसाद शर्म्मा	मुकुन्दगढ़, जैपुर।
१५४	गणेशप्रसाद तिवाड़ी	श्रीकृष्ण औषधालय, गोंदिया।
१५५	छत्रपति दुबे	,,
१५६	चन्दूलाल पटेल	,,
१५८	यादवजी शिवजी ठक्कर	,,
१६७	कमलकिशोर श्रीवास्तव	होशंगाबाद।
१६८	श्रीमती लक्ष्मीबाई पंडित	,,
२०८	वचनाराम शर्म्मा	अमृतसर।
२७१	बूचन झा	घोघरडीहा, दरभंगा।
२७२	सुकुल साहू	,,
२९६	सामलदास सिंहल	संस्कृतपाठशाला, भोपाल।
२९७	किशोरीलाल	,,

तृतीय श्रेणी ।

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
६	मातादीन शर्मा गौड़	काहूकोठी, कानपुर ।
३३	जगन्नाथ मिश्र	गया ।
४४	कालीप्रसाद शर्मा	टेहरी, गढ़वाल ।
६१	रामरूप शुक्ल	सलकिया, हवड़ा ।
६७	श्रीगौरगोपाल ओझा	सलकिया, हवड़ा ।
७६	अक्षयवटदास श्रीवैष्णव	कराची ।
७७	शंकरदास साँगड़ा	,,
१००	पुरुषोत्तम शर्म्मा	धन्वन्तरि पाठशाला, हैदराबाद सिन्ध ।
१०२	होतीचन्द्र	,,
१३२	पं० दिलीप शर्म्मा	पुनपुन (पटना)
१३९	देवकीनन्दन	हमीर पुर ।
१४२	गिरिधर शर्म्मा त्रिवेदी	मुकुन्दगढ़, जैपुर ।
१५७	नारायण सोनार	श्रीकृष्ण औषधालय, गोंदिया ।
१६६	मोहनदास श्रीवैष्णव	होशंगाबाद ।
२६२	ईश्वरलाल	सिन्धुमार्त्तण्ड आयु० विद्यालय हैदराबाद सिन्ध ।
२६३	हरिदास	,,
२६६	महाराज चेलाराम	,,
३१५	राजाराम शर्मा शंखधार	खुदागंज, शाहजहाँपुर ।
३१६	शिवराम	,,
३१७	रघुनन्दनप्रसाद पाठक	,,
३२७	नाथो पाण्डेय	अमावाँ, मुंगेर ।
३५०	बलवन्त गणेश	सत्यनारायणमन्दिर, गोंदिया ।
४१३	पतितपावन राय	तिलुड़ी, बंगाल ।
४१५	अच्युतानन्द राय	,,
४१६	मुरारिमोहन घोष	,,
४२३	हरिभजनलाल मिश्र	मैनपुरी ।
४२४	श्यामलाल मिश्र	,,
४५३	लाला फतेहलाल श्रीवास्तव	श्रीकृष्णऔषधालय, गोंदिया ।
४५४	नारायणलाल श्रीवास्तव	,,

रोलनम्बर	नाम परीक्षार्थी	नाम केन्द्र
४७१	नरेन्द्रसिंह शिशोदिया	नईपेठ, उज्जैन।
४७५	रुक्मिणी मेहता नागर	,,
४८४	रामचन्द्र पाण्डेय	बारा, फतेहपुर।
४९६	दसाराम पीपलेवार	श्रीकृष्ण औषधालय, गोंदिया।
४९७	ज्ञानीराम भाऊ देशमुख	,, ,,
५१४	शम्भूदयालु अवस्थी	कठारा, कानपूर।

आयुर्वेद के नीचे लिखे रोल नंबर के परीक्षार्थियों का परीक्षा फल अभी विचाराधीन है :—

आयुर्वेदशास्त्री—

१०८, १०९, १३०, १३१, १७१, ४९५, ५०४, ५०५, ५४१, ५४७ , ५४७ , ५४७८।

वैद्यभूषण:—१६४, १७१।

आयुर्वेद मध्यमा–१०८, २२१, २३४, ३२४, ३२५ ४४८, ५०३, ५१८, ५३१, ५३०, ५३३, ५३४, ५३५, ५३६, ५३७, ५३८, ५३९, ५५७।

आयुर्वेद प्रथमा।

२५०, १२३ ४९९, ५००, ५०१, ५०२, ५२८।

सेक्रेटरी—

अ० भा० धार्मिकाध्यात्मिक संस्कृत विश्वविद्यालय परीक्षा विभाग,

महामण्डल भवन, जगतगंज, बनारस।

सूर्योदय नियमाः ।

(१) सूर्योदयः प्रतिपूर्णिमं प्रकाशितो भवति । ये पञ्चरूप्यात्मकं ५) वार्षिकं साहाय्यं करिष्यन्ति ते संरक्षका भवितुमर्हन्ति । वार्षिकं मूल्यं भारते मुद्रात्रयम् ३) वहिर्भारतञ्च मुद्राषट्कम् ६) भारते विद्यार्थिभ्यः पुस्तकालयेभ्यश्च १) रूप्यकेणैकेनेदं पत्रं प्रदीयते । सर्वत्रैव अग्रिमं मूल्यं गृह्येत ।

२—धनादेशपत्र--(मनिआर्डर) द्वारैव मूल्यप्रेषणं साधीयः । वी० पी० द्वारा प्रेषणे ।=) मूल्यादधिकम् आणकषट्कं पत्रग्राहकाणां लगिष्यति ।

(३) ग्राहकैः प्राचीनैः स्वीया ग्राहकसंख्या, नवीनैश्च 'नवीनोऽहम्' इति लेख्यमेव । अन्यथा पत्रप्रेषणे तथाऽन्यव्यवस्थाविधाने च महान् विलम्बो भवेत् । येषां समीपे समुचितसमये सूर्योदयो न गच्छेत् तैः पत्रालये (पोस्ट आफिस) अन्वेषणानन्तरं शीघ्रं सूचना देया । धनादेश–(मनिआर्डर) द्वारा स्त्रपूर्णसंकेतं सुस्पष्टं विलिख्य सूर्योदय-मूल्यं प्रेषणीयम् । अत्र विज्ञापनदाने महीयसो लाभस्य सम्भावना । विज्ञापननियमाः पत्रं प्रेष्य ज्ञेयाः । सूर्योदये मुद्रापणीयानि निबन्धादीनि तत्सम्बन्धिलिपिः, कार्यालय-व्यवस्थाविषकलिपिश्च "कार्याध्यक्ष-सूर्योदय-कार्यालय जगत्गञ्ज, बनारसकैण्ट" इति संकेतेन प्रेषणीया ।

लेखका विनिवेद्यन्ते ।

१—त एव लेखा इह प्रकाश्यन्ते ते सुस्पष्टाक्षरा विरलपङ्क्तिकाः सरलसरला भावपूर्णाश्छात्रोपयोगिनो भवन्ति । साहित्यिका धार्मिकाः सामाजिका ऐतिहासिका गवेषणा सम्बन्धिनश्च प्रसादगुणगुम्फिता लेखाः प्रकाशने प्राथम्यमाश्रयन्ति । अतश्च लेखकैः लेखस्य भावसौष्ठवे मनोहरत्वे च ध्यानं देयं न तु शब्दकाठिन्यादिषु ।

२—कविताश्च स्वल्पसंख्यका भावपूर्णा अपेक्ष्यन्ते न तु विंशत्यधिकाः ।

३—असम्पूर्णलेखः 'क्रमशः' इति कृत्वा, लेखकमहोदयैर्न प्रेषणीयः ।

 Reg. No. 1446 A

Printed by Pt, Janki Sharan Tripathi at the Surya Press, Benares City

Published by Pt. A.P. Sharma, Bharatdharmamahamandal Benares